

KÖZLEMÉNYEK

16. századi tanárok könyvei Sárospatakon. A sárospataki iskola 16. századi történetét kutatva szükségszerűen szembe kellett néznem azzal, milyen nyoma maradt e kor műveltségének a mai könyvtárakban, maradt-e olyan könyv, amely valamelyik pataki tanáré volt, vagy bármilyen más módon ide kapcsolható. E kérdések megválaszolásához röviden utalnom kell a kollégium és könyvtára történetére: 1671-ben el kellett hagyniuk a várost, s végleg csak 1704-ben térhettek vissza. A 16—17. századi könyvtár egy része Patakon maradt, a másik része szétszóródott, s ami megvan belőle, az ma Debrecenben és Marosvásárhelyen található. A Patakon maradt könyvekből a jezsuiták is válogattak¹, e kötetek tőlük végül a sátoraljaújhegyi piaristákhoz kerültek.²

Vizsgálódásaimat egyelőre a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárára (Sárospatak) korlátoztam, bízva abban, hogy a hányattatások után visszakerült könyvek között is akad számomra érdekes — bár erre a fentebb vázlatosan ismertetett események után nem volt sok az esély. Mivel a könyvtárnak nincs kutatók számára is hozzáférhető possessorjegyzéke, egyedül Szinyei Gerzson könyvtártörténetére támaszkodhattam. Szinyei 101 olyan könyvet sorol fel, amely a 17. században is Patakon volt (tehát 1671 előtt), ezek között 54 darab 16. századi nyomtatvány van, de ebből az ötvennégyből is jónéhány bizonyíthatóan a következő században került csak az iskola könyvtárába.³ Így már eléggé leszűkült a kör ahhoz, hogy egyenként kézbe vehessem a köteteket: majd mindegyiken ott volt a 17. századi rendezés jelzete (Theca-Ordo-Liber, vagy szekrény-polc-sorszám),⁴ néhányuk első kőtéstáblájának belső oldalán vagyis címlapján olvasható volt egy feltehetően a 17. század első feléből származó bejegyzés az értékükről: „Valet fl. (vagy Tal.) . . . dr. . . .”; s feltűnt egy bizonyos csoportjuk, amelyre a németországi préselt bőrkötés, a 16. századi kéziratos bejegyzések hiánya és a név kezdőbetűit valamint évszámot megadó superexlibris a jellemző.

Keresésem eredményeképpen első menetben egyetlen könyv maradt fenn a rostán, ez Szinyei Gerzson jegyzékének 24. számú darabja. Szinyei ez esetben rosszul olvasta el a superexlibrist, ő I. S. T.-t látott, valójában azonban IS. F. a felirat az 1585-ös évszám kíséretében. A sárospataki kollégium 16. századi történetét ismerve ez a monogram feloldható, mint Fegyverneki L. Izsák (Isaacus Fegyvernekinus) sárospataki tanáré.⁵ A folió alakú kötet egy kolligátum, amelynek első fele Christophorus Obenhinius *Promptuarium sacrorum exemplorum* című művének címlap nélküli példányát tartalmazza, ez 1576-ban jelent meg Oberurselben Nicolaus Henricus nyomdájában. A kolligátum második felében található mű: *Theatrum historicum illustrium exemplorum . . . quidem a . . . Andrea Hondorfio idiomate Germanico conscripta . . . iam vero labore et industria Philippi Laniceri . . . Latinitati donatum multisque in locis auctum et illustratum. Francofurti ad Moenum 1575. Apud Georgium Corvinum, impensis Sigismundi*

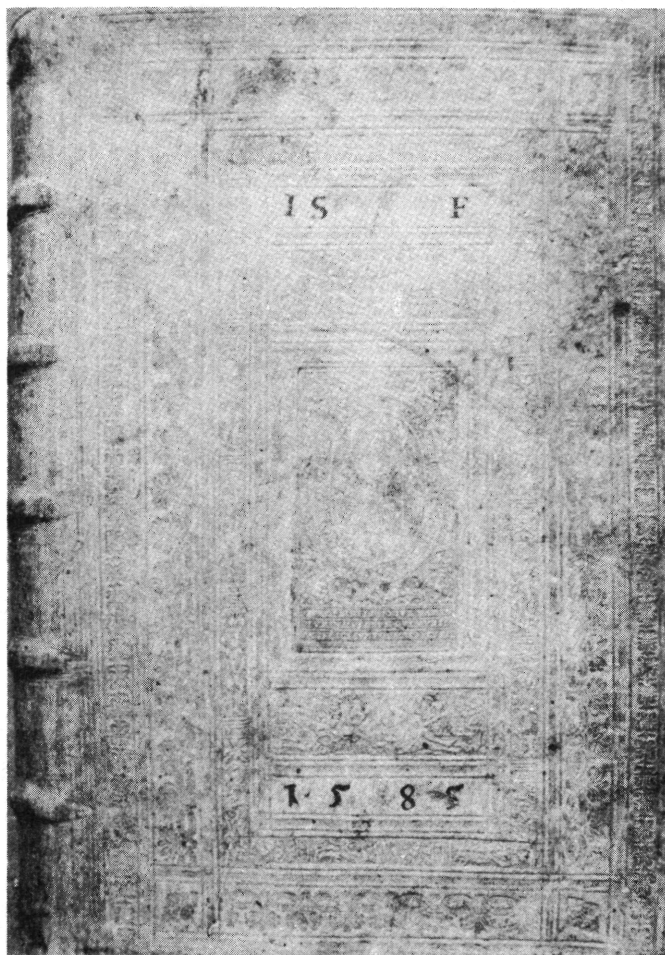
¹ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, Sárospatak 1884. 22.

² SZENTIMREI Mihály: *A Kollégium tudományos gyűjteményei*. A Sárospataki Református Kollégium története. Bp. 1981. 279.

³ SZINYEI Gerzson i. m. 8—21.

⁴ Ez a rendezés a Rákóczi-könyvtár átvétele (1652—1660) után történt. Vö.: SZINYEI Gerzson i. m. 7.

⁵ Életrajza: ZOVANYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Bp. 1977. 191.

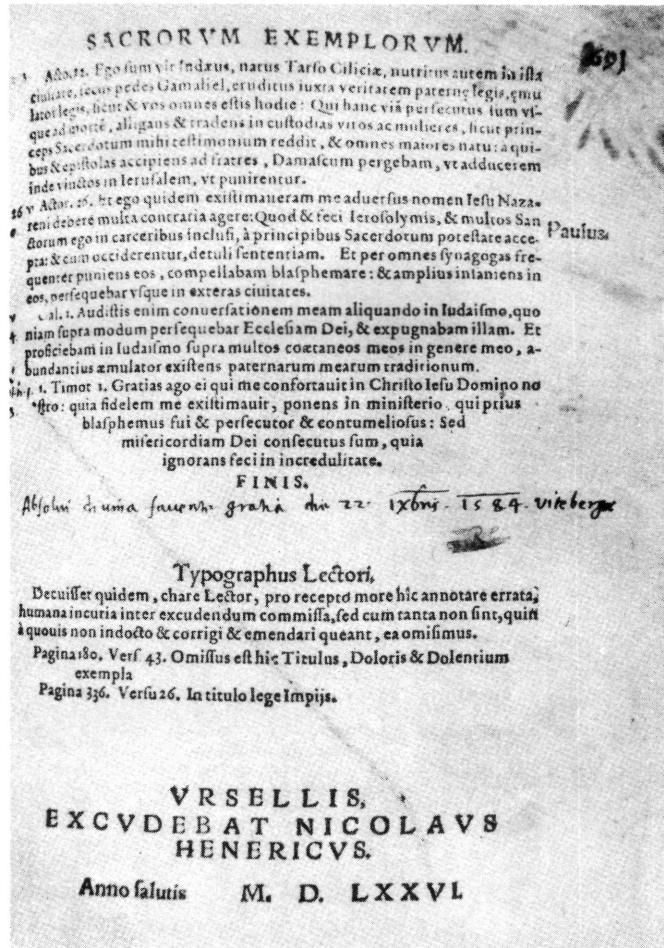
*Feierabend.*⁶ A kötetnek nincs más possessora Fegyvernekin kívül, feltehetően tehát tulajdonosának 1589. december 7-én bekövetkezett halála után rögtön az iskola könyvtárába került, ezt látszik alátámasztani az 1623-as első könyvjegyzék is, amelynek egyik tétele (*Promptuarium exemplar et.*)⁷ azonosítható vele.

Ha csak ennyit tudnánk, már akkor is jelentős felfedezés volna ez, itt azonban sokkal többről van szó. Fegyverneki Izsák egy bibliai-teológiai lexikkal tette az utókor számára nevezetessé a nevét, a mű már peregrinációja befejezése után jelent meg, Konrad Waldkirch bázeli nyomdájában, 1586-ban. A pontos címe: *Enchiridion locorum communium theologicorum rerum, exemplorum utque phraseon sacrarum; ex Aug. Marlorati Thesauro et Christ. Obenhini Promptuario ab Isaaco L. Fegvernekino Ungaro conflatum, recognitum, auctum.*⁸ Nem is kell külön hangsúlyoznom: nem csak egyszerűen Fegyverneki könyvét találtam meg, hanem Obenhiniusnak azt a művét, amelyet munkája összeállításához forrásként használt.

⁶ 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 17. — Mai jelzete: Sp. B 512.

⁷ MARTON JÁNOS: *A sárospataki református főiskola története I.*, Sárospatak 1931. 166.

⁸ RMK. III. 745.

Sőt, ha ismét szemügyre vesszük a kollégium 1623-as könyvjegyzékét, megvan benne a másik forrás is, a következő pontos leírásban: *Theaurus Locor[um] Communium Marlorati et.*⁹ — ez a kötet azonban sajnos elveszett.

Mielőtt tovább lépnék, röviden ki kell térnem Fegyverneki peregrinációjára, művének keletkezési körülményeire. Sárospataki tanulmányai után 1581. október 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s ugyanezen a napon lépett a magyar coetus tagjai közé. 1585. április 11-én két másik magyar diáktársával együtt a hiedelbergi egyetem anyakönyvébe írta be a nevét, itt Johann Jakob Grynaeustól, aki egyben a házigazdájuk is volt, teológiát tanult.¹⁰ Grynaeus eredetileg a bázeli egyetemen tanított, csak 1584—1586 között működött Heidelbergben, ahol az ő feladata volt egy lutheránus korszak után ismét helvét hitvallásúvá tenni az egyetemet.¹¹ Fegyverneki művét ő adta ki, s harmadik (Basel 1589.)

⁹ MARTON János i. m. 167.

¹⁰ Fegyverneki további életrajzi adatairól: SZABÓ András: *Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562—1598.* — Megjelenés alatt az ItK-ban.

¹¹ Johann Friedrich HAUTZ: *Geschichte der Universität Heidelberg, Zweiter Band, Mannheim 1864.* 119—121.

kiadásához ajánlást is írt.¹² A szerző ajánlása patrónusához, Ecsedi Báthory Istvánhoz 1586. március 1-én kelt Heidelbergben,¹³ ez közvetlenül a hazatérése előtt lehetett, április elején ugyanis már Sárospatakon volt lektor (másodtanár) Thoraconymus Mátyás mellett. Az *Enchiridion* használható és jó könyvnek bizonyult, a legnagyobb 16. századi magyar könyvsiker lett Európában, fölülmúlva az ugyancsak Grynaeus által kiadott Szegei Kis István-műveket is¹⁴: 1628-ig Bázelen, Londonban és Genfben 14 kiadása jelent meg.¹⁵

S most lássuk a frissen előkerült kötetet, amely Fegyverneki forrása volt, s amely — erről idáig nem szóltam — tele van a kéziratos jegyzeteivel, feltárva a munkamódszert is, ahogyan dolgozott. Obenhinius *Promptuarium*-a a tudnivalókat tárgykörök szerint csoportosította, s ezeket a tárgyköröket rakta ábécérendbe, Fegyverneki viszont rövid szócikkeket alakított ki, s ezeket tette ábécérendbe. Hogy ezt elérje, címszavait odairta az Obenhinius-mű margójára, néhol vonalakkal is jelezve, hogy ez a nyomtatvány melyik sorához tartozik, s minden esetben pótolta a bibliai helyek kimaradt verszámain. Nem egyszer teljesen új szócikkeket alkotott, s esetenként a szövegbe is belejavított. Mikor ezzel kész volt, a margón lévő bejegyzéseit cédulákra kellett gyűjtenie, hogy ábécérendbe szedhesse őket (ha a kötet végén álló háromféle indexet is tekintetbe vesszük, más módszer nemigen képzelhető el), de az sem lehetetlen, hogy a másik forrást, Marloratus *Thesaurus*-át, szintén fel tudta erre használni segéd-eszközként.¹⁶ Obenhinius művének utolsó lapján ott áll az a bejegyzés, amely lehetővé teszi a munka időbeli behatárolását: „Absolvi divina favente gratia die 22. IXbris 1584. Vitebergae” (Az isteni kegyelem segítségével befejeztem Wittenbergben 1584. november 22-én). Fegyverneki rendkívüli szellemi képességeit mutatja, hogy egyetemi tanulmányai mellett Wittenbergben nemcsak ezt végezte el, hanem minden valószínűség szerint barátjával, Károlyi Andrással együtt ő nyújtott segítséget Laskai Csókás Péternek a Calepinus-szótár magyar értelmezései elkészítésében.¹⁷ A tulajdonában volt kolligátum második részében is írt kéziratot jegyzeteket — főként az elején —, ezek azonban már nem köthetők ide, csak egy tudósjelölt olvasó észrevételei és kiegészítései.

*

Szinyei Gerzson jegyzéke alapján tovább kutatva még egy kötetet találtam, amely feltehetően az iskola egyik tanáré volt, ez azonban csak később, valamikor 1623 előtt kerülhetett a pataki könyvtárba.¹⁸ A könyv megint egy kolligátum, első darabja a következő munka: *In librorum Paralipomenon sive Chronicorum Ludovici Lavateri Tigurini commentarius. Tiguri excudebat Christophorus Froshoverus 1573.*¹⁹ Szinyei a címlapon található név, Franciscus Ceglédi (Ceglédi Ferenc zempléni esperes és 1579—1584 között pataki elsőpap)²⁰ miatt említette meg, kéziratot bejegyzés nincs benne, préselt bőrkötésén viszont ott van egy superexlibris és egy évszám: P. SZ. 1578. A monogram és az évszám

¹² RMK. III. 787. α2r—α4v.: Johann Jakob Grynaeus ajánlása Ecsedi Báthory Istvánnak. — A második kiadás 1588-ban jelent meg Londonban.

¹³ RMK. III. 745. X2r—X6r.

¹⁴ Ernest STAÉHELIN: *Bâle et la Hongrie a travers l'histoire*. Revue d'histoire comparée 1947. 236—237.

¹⁵ A kiadások számbavétele az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartása, az ún. „betanított” RMK. III., alapján történt.

¹⁶ E műből ezidáig nem láttam egyetlen példányt sem, ezért nem tudok róla nyilatkozni.

¹⁷ E feltételezés első megfogalmazása: KÖNYA Imre: *Kapcsolatok Sárospatak és Marosvásárhely között*. Sárospataki Református Lapok 1944. 126—127.

¹⁸ VARGA András is úgy vélekedik, hogy az alább következő és a Szinyei Gerzson által említett másik Ceglédi Ferenc-könyv sem közvetlenül Ceglédi 1579-ben bekövetkezett halála után került a kollégium könyvtárába. Vö.: *Partiumi Könyvesházak 1531—1730. Sárospatak, Debrecen, Szalmár, Nagybánya, Zilah*, Szerkesztette MONOK István, VARGA András. Bp—Szeged 1987. (Adattár: XVI—XVIII. századi mozgalmaink történetéhez 14) — Megjelenés alatt.

¹⁹ Jelzete: Sp. B 272. (Szinyei Gerzson jegyzékének 10. számú tétele) — Az 1623-as könyvjegyzék is regisztrálja, vö. MARTON János i. m. 167.

²⁰ Életrajza: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 115—116.

együttese önmagában is lehetővé teszi az azonosítást: mivel a magyar protestáns értelmiség ekkortájt elsősorban külföldi peregrinációja alatt szerezte be könyvtárát,²¹ az 1577—1578-ban Németországban tanult Szegedi Dégi Pálra (Paulus Szegedinus) kell gondolnunk. Szegedi 1577. május 31-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s június 10-én iratkozott be az egyetemre, 1577 végétől egy éven át a magyar coetus 27. seniora volt, majd 1578. november 2-án három másik társával együtt a tübingeni egyetemre iratkozott be egy neves humanista, Martinus Crusius görög előadásai kedvéért. Rövidesen hazatért és Sárospatakon lett lektor Kassai Császár György mellett, néhány hónapos tanítás után azonban, 1579 tavaszán meghalt.²² Ezt a feltételezést, mely szerint a könyv az övé volt, még inkább megerősíti az, hogy Ceglédi Ferenc lett a következő tulajdonosa, Ceglédi ugyanis éppen 1579-ben jött Patakra elsőpappnak, így szerezhette meg azt a fiatalon elhunyt tanár hagyatékából.

Itt kell megemlékezni arról is, hogy Budapesten az Akadémiai Könyvtárban őriznek egy könyvet, amely préselt bőrkötésen a B. F. Z. kezdőbetűket és az 1569-es évszámot viseli.²³ Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Szikszai Fabricius Balázs (Basilius Fabricius Zikzovianus) rejlik a monogram mögött,²⁴ a sárospataki kollégium első kiemelkedő jelentőségű tanára ekkor ugyan már nyolc éve hazatért peregrinációjáról, pataki és kolozsvári tanítványai révén azonban állandó kapcsolatban állt Wittenberggel, s volt diákjai könyvet is vehettek és költethettek számára. A folió alakú kötet Kálvin egy munkája: *Mosis Libri V. cum Johannis Calvini commentariis. Genevae 1563. Excudebat Henricus Stephanus*,²⁵ nincs benne kéziratos bejegyzés a 16. századból, viszont az első kötetábla belső oldalán hasonló értékmegjelölés van („Valet Tal. dr. 6.”), mint a pataki iskola könyvtára könyveinek a 17. század első fele táján. Az 1623-as könyvjegyzék mindenestre ugyanezt a művet jelzi: *Calvinus in 5 libros Mosis et.*,²⁶ ha valóban ugyanerről a példányról van szó, akkor az valamikor 1623 és 1628 között kerülhetett ki az iskola könyvtárából, mivel 1628-ból származik az első datált possessorbejegyzése,²⁷ hogy aztán 1964-től nyolcadik tulajdonosként az Akadémiai Könyvtár birtokolja. Egy újabb közvetett bizonyítékunk is van arra nézve, hogy Szikszai Fabricius Balázs (illetve sógora, Balsaráti Vitus János) könyveinek egy része a kollégium könyvtárába került, s ez az 1623-as jegyzék következő tétele: *Gesneri opera tribus volum. de naturis animalium*.²⁸ Konrad Gessner zürichi orvos-természettudóssal Balsaráti Vitus János, későbbi pataki orvos-pap barátkozott össze peregrinációjakor, 1556-ban, nála lakott, magyarországi természetrajzi információkkal látta el, s az emlékkönyvébe is beirt. A három kötet feltehetően a *Historia animalium* című munkájából való, a negyedik kötete Balsaráti Zürichből való távozása után, 1558-ban jelent meg (benne a tőle kapott adatokkal a hazai halakról és csúszómászókról),²⁹ ebből lehet arra következtetni, hogy ezek a pataki doktor könyvei voltak. Halála után a könyvei sógorához, Szikszai Fabricius Balázshoz kerülhettek, s amikor rövidesen ő is meghalt, az iskola könyvtárába.

Kitűzött témámtól egy kissé elkanyarodva, végezetül szeretnék arra is kitérni, hogy a 16. századi superexlibrises könyvek első tulajdonosainak egy része a peregrinációk illetve az életrajzok adatainak segítségével meghatározható. Különösen így van ez a háromelemű neveknél, mint amilyen az a Szinyei-féle jegyzékben nem szereplő sárospataki kötet, amelyen B. W. SZ. 1587. olvasható.³⁰ Ez Szepsi W.

²¹ KLANICZAY Tibor: *Értelmiség egyetem nélküli országban*. Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 81.

²² Szegedi Dégi Pál életrajzi adatairól: SZABÓ András i. m.

²³ A könyve RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes hívta fel a figyelmemet.

²⁴ Életrajzáról: ZOVÁNYI Jenő: i. m. 601. — SZABÓ András i. m.

²⁵ MTA Könyvtára 552. 416.

²⁶ MARTON János i. m. 167.

²⁷ Az első kötésbála belső oldalán: „Deus providebit Francisco A. Rivulino 1628.”

²⁸ MARTON János i. m. 165.

²⁹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Balsaráti Vitus János. Magyar orvosdoktor a 16. században*. Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) 78—79. sz. (1976) 23—24.

³⁰ Kolligátum, amelynek első darabja: „In librum Josue invictissimi imperatoris Izraelitarum homiliae LXXIII. Ludovico Lavatero Tigurino authore. Tiguri, Froschoverus 1576.” (Jelzete: Sp. B 286.) A címlapján egy jelmondat: „Taceo, fero, spero BWSZ” — halála után a kötetet kollégája, Szikszai C. András vette meg, s még több kézen volt, mielőtt 1739-ben a pataki kollégium könyvtárának leltárába került.

Balázst (Basilius W. Szepsinus) jelenti, aki 1585. július 26-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³¹ s augusztus 7-én iratkozott be az egyetemre.³² 1586-ban is biztosan kint tanult még³³ — két üdvözlőverset ismerünk tőle ebből az időből³⁴ —, a későbbi sorsa ismeretlen, valahol lelkes volt, csak annyit tudni, hogy 1593-ban maga és mások nevében 3 tallért küldött a wittenbergi coetusnak.³⁵ Talán az ő fia volt az a Szepsi W. András, akinek 1631-ben Leydenben disputációja jelent meg.³⁶

A Szinyei Gerzson-féle jegyzék második darabjának superexlibrise is feloldható,³⁷ az L. K. 1585. minden bizonnyal Köcski Lukácsot (Lucas Keötski) rejti. Köcskit, hasonlóan Fegyverneki Izsákhöz, Ecsedi Báthory István küldte a sárospataki kollégiumból peregrinálni.³⁸ 1582. április 10-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja,³⁹ s 11-én iratkozott be az egyetemre.⁴⁰ 1586 nyarán itthon járt (erre abból következtethetünk, hogy augusztus 10-én a coetus anyakönyve egy általa hozott hazai pénzüsszeget regisztrált),⁴¹ visszaérkezése után augusztus 31-től 1587. június 6-ig a coetus 37. seniora volt.⁴² További sorsáról semmit sem tudunk, könyve Decsi István (†1631. VI. 15.)⁴³ nagyváradi elsőpapés bihari esperes végrendeleti hagyatkozásából került Patakra.⁴⁴

Az előzőekhez hasonlóan azonosíthatónak látszik az a kolligátum is,⁴⁵ amelyen az M. C. 1562. superexlibris olvasható, az első kötéstábla belső oldalán pedig a következő korabeli bejegyzés: „Emptus fl. III. Cassovia”. Az évszám, a monogram és a városnév együtt Csabai Mátyás (Matthias Czabai) kassai rektort és magyar prédikátort jelenti, akiről éppen ebből az évből, 1562-ből szólnak az utolsó adatok.⁴⁶

* * *

Összefoglalásként már csak fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy ezzel a szűrőpróbaszerű vizsgálattal is könyvkultúránk és művelődésünk egy kevésbé ismert rétegére vetült fény. Régi könyvgyűjteményeink és nagy könyvtáraink antikváinak és régi magyar könyveinek possessor-

³¹ SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*. Halle (Saale) 1941. 141.

³² *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad MDCII.*, Volumen secundum, Halle 1894. (Ezentúl: AAV. II.) 331.

³³ SZABÓ Géza: i. m. 74.

³⁴ RMK. III. 753, 754.

³⁵ SZABÓ Géza i. m. 81.

³⁶ RMK. III. 1471.

³⁷ Négy műből álló kolligátum, amelynek első darabja: „D. Epiphani episcopi Contantiae Cypri, contra octaginta haereses opus, panarium sive arcula, aut capsula medica appellatum. . . Basileae per Joannem Oporinum et Hervagium 1560.” Jelzete: Sp. A 354. — 17. századi jelzete: Th. D. O. 2. Lib. 14.

³⁸ Fegyverneki ezt az *Enchiridion* ajánlásában írja: RMK. III. 745. X5v.

³⁹ SZABÓ Géza i. m. 140.

⁴⁰ AAV. II. 304.

⁴¹ SZABÓ Géza i. m. 79. Gönci Fabricius György debreceni superintendenstől hozott egy tallért (korábban pedig Váradról 15 tallért — i. m. 77.).

⁴² SZABÓ Géza i. m. 141.

⁴³ Róla lásd: HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595—1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1982. 273—274.

⁴⁴ A kötet címlapján olvasható: „Liber Scholae S.Patachinae ex test[amentaria] legatione Rdi Dni Steph. Deczi.”

⁴⁵ Első darabja: „In omnes apostolicas, divi videlicet Pauli XIII. et VII. canonicas, commentarii Heinrychi Bullingeri, ab ipso iam recogniti et nonnullis in locis aucti. Tiguri Chr. Froshoverus 1558.” Mai jelzete: Sp. B 273. — 17. századi jelzete olvashatatlan (Szinyei Gerzson jegyzékének 11. tétele).

⁴⁶ Csabai Mátyásról: KEMÉNY Lajos: *Csabai Mátyás*. ItK 1909. 178—179. — Uő.: *Csabai Mátyás levelei*. ItK 1912. 476—480.

feldolgozásával talán egyszer majd többet tudunk meg erről a korszakról, a 16. század második feléről, s erről a rétegről, a külföldi egyetemet (főleg Wittenberget) járt református értelmiségéről; s a néhány megmaradt könyvjegyzéket talán egyszer majd szembesíteni tudjuk a megmaradt kötetekkel.

SZABÓ ANDRÁS

Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén. Egy kéziratos pótlásokkal és lapszéli jegyzetekkel bővített, 16. századi kiadás jelentősége kívánatosá teszi, hogy Calvin és a hazai művelődés kapcsolatát egy ponton másként lássuk, mint az eddigi megállapításokból következik.

Az *Institutio* megjelenésének négy százados fordulóján Révész Imre foglalta össze mindazt, amit némi bővítéssel máig vall a szaktudomány. Ő megfogalmazta azt is, hogy mennyire hiányosak ezen a téren ismereteink.¹ Az egyik hiányzó láncszem fölbukkant azóta, e szerint Melius Juhász Péter nem csupán hivatkozott Calvin műveire és irányzatára, fordított is tőle, mégpedig a genfi kátét.² Újabbán azonban Bucsay Mihály sem rajzolatott lényegében más képet, hanem jórészt azt tárta a nemzetközi tudományosság elé, amit adatszerűen Révész összefoglalása óta ismerünk.³ Az itt következő, önmagában szerény adalék ennek a képnek a megváltoztatását sugallja.

Calvin főművének egyik nyolcadrét formátumú kiadása 1577-ben jelent meg.⁴ Az első tulajdonos neve a kötetben nem olvasható, de a supralibros segítségével megállapítását megkísérelhetjük. A betűkapcsolat feloldása azonban nem egyértelmű.

IO * KZ
1578

¹ Vö. *Az Institutio Magyarországon*. = Kálvin János *Institutioja*. 1536. (Református Egyházi Könyvtár 19.) pp. LXV—LXXV. Ld. még „Tegnap és ma és örökké...” *Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből*. Debrecen 1944. (A Coetus Theologorum, Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata. 4—5.) pp. 145—161.

² RMNy 192A

³ Előadás a Calvin-kutatók Nemzetközi Konferenciáján (Amsterdam 1978): *Calvins Präsenz in Ungarn*. = *Calvinus Ecclesiae Doctor*. Ed. W. H. NEUSER. Kampen (1978) 209—228. — Magyarul: ThSz 1979: 275—281. — Franciául: *L' influence de Calvin en Hongrie. Le rayonnement de Calvin en Hongrie du XVe siècle à nos jours. A l'occasion du 450e anniversaire de la Réformation à Genève (1636—1986)*. Genève 1986, Ed. Communauté Protestante Hongroise de Genève. 15—25.

⁴ D. Ioannis Calvini... *Institutio*... ab ipso authore anno 1559, et in libris quatuor digesta, certisque distincta capitibus ad aptissimum methodum: et tum aucta tam magna accessione... Cum indice... Lausannae, Excudebat Franciscus le Preux, illustriss. dominorum Bernensium Typographus M D LXXVII. 8° *—** a—z, A—Z, Aa—Ll = [16], 380, [72] ff. Későbbi tulajdonosok: (1) Est Andreae Szanki Constat floreni & 87 Emptus Anno 1656 in Albensi Collegio. Az első kötetablán többször írja nevét Andreas D. Zanki alakban is. Életére vonatkozó adalék a ff. 127—128. közé kötött tabula verzóján: Anno 1659 die 29 Aprilis Retteginum in officium Rectoratus ductor Szekino ex officio ejusdem loci loci [sic!] rectoratus ab aetatis meae 27 Anno. (2) Sum Stephani Tsutak Zágoni Anno 1665 die 25 Januarij Enyedini. (3) Egy kikapart, Sámuel keresztnévű (a kötet végén található SHSz monogram tulajdonosa?) az eltépt szennylapon és a hátsó kötetablán 1616-ban a praedestinációról ír néhány sort. (4) A kötet későbbi sorsa ismeretlen, lappangás után 1967-ben került elő a könyvtár állományából, jelzete R 3774.

A külföldi egyetemeken általában jegyzetelt, az angoloknál tabulázott kiadások forogtak közkézen. Ld. az említett amsterdami kongresszus előadásait (1978), különösen O. FATIO: *Présence de Calvin à l'époque de l'orthodoxie réformé*. = *Calvinus Ecclesiae Doctor*, 171—207. — Ld. továbbá a genfi kátét fordításának függelékében az E. Waterman által említett adatokat, többek között: „It is an incontrovertible fact, that at that very time [1560], and for about fifty years after, to the Arch-prelacy of William Laud, the Institutes of Calvin were publicly read and studied in both Universities, [&] by every student in divinity.” (*The Catechism of the Church of Geneva, by the Rev. John Calvin*. With an appendix... A letter... showing that 'The Catechism commonly called Dr. Alexander Nowell's which was sanctioned in the Convocation of Bishops and Clergy in 1562, and published 1570, 'as a standing summary of the doctrines of the English Church,' is in substance the Catechism of Calvin enlarged. p. 124. Hartford 1815.)

A wittenbergi bursa dokumentumai kínálják a neveket, hogy János keresztnévű peregrináló magyar találgatunk közöttük, amelyek családi neve Sz vagy Z kezdetű, és 1577-ben már Wittenbergben tanult. Azért ólszerű így gondolkodnunk, mert a családnevek változó alakjára sok példa van a diáknevek között; többek között Zaládi Jánost is Szaládinak írják időnként; a keresztnév pedig bizonyosan nem József, akkor IOS rövidítése lenne várható, míg a ritkább bibliai neveket (Josiah, Joachim vagy Jonathan) nem csak kezdőbetűvel rövidítették.⁵

A lehetőségek között válogatva Szőlősi Jánosra voksolhatunk, éppen a harmadik névelem (K) miatt. A helynevek jórésze ti. Kis- és Nagy- változatban élt, s a családnevek ezért nem a különben gyakori Kis és Nagy önálló névelemet tartalmazták, hanem az egybetartozó, de külön írott helységnevű tartozékait. Azaz, nem Várdai Kis, hanem Kisvárdai; valamint Nagytályai és nem Tályai Nagy-típus keresendő legtöbbjük mögött, bár a szakirodalom gyakran nem ilyen feloldást szokott meg.

Jólimert név a Nagyszőlősi.⁶ Minthogy azonban Kisszőlős helység szintén van (pl. Vas és Veszprém megyében, de a sok Nagyszőlős miatt korábban biztosan másutt is volt), ezért bátran következtethetünk arra, hogy a névbetűk mögött Kis-Zőlősi rejtőzik. Igaz, ilyen alakban csak ritkán, némelykor szinte soha nem használta a nevét az ilyen alkotású nevek gazdáinak egész sora.⁷

A tulajdonos kétségtelenül wittenbergi diák volt, ennek több bizonyossága van a kézzel írott jegyzetek között. Az *Institutio* végén görög változatban, keltezve írta be a „Soli Deo Gloria”-jelmondatot az első tulajdonos (f. 380'): παντοτε δοξα τω θεω 22 Julij 3 Witebergae. A sűrűn található vörös tintás aláhúzások, helyenkénti jegyzetek, tartalmi kivetítések mutatják, hogy ez a keltezés az áttanulmányozás, végigtanulás bevégeztét jelenti, s hogy ez már Wittenbergben megtörtént. A Szőlősi Jánosról ismeretes adatokkal ez a tény megegyezik.

A gondviseléssel kapcsolatos magatartás taglalásakor (*Institutio* 1.17.3.) megemlíti Calvin, többek között, a sorsára hivatkozó ifjút. Itt az első tulajdonos és használó az „ut Plautus ille adolescens”-szavakat aláhúzta, s hozzájegyezte a lapszálon: „imo nuper hic Witebergae et quidam Magister” (f. 46').

A kötetet tehát Szőlősi János hozhatta haza Magyarországra, mikor két esztendővel később Hodászi Lukácsék társaságában utazott.⁸ Ithoni sorsa ismeretlen.

Azt sem ismerjük ki lehetett, egy nemzedékkel később, aki a tabulázott *Institutio* egyes könyvei, fejezetei, szakaszai tartalmát (argumenta) kivonatolta a levelek üresen maradt karéjában. A korábbi kéziratok pótlásokkal együtt erre a gyakorlatban volt szüksége, mert a nyomtatott kötetet ezekkel a kiegészítésekkel előadásainak vezérfonalaként használta évről évre. Ennek bizonyosságai a következő beírások.

(1) Az első könyv elején

Anno 1595. 6 die Decembris praelectione huius libri priuatum Diuina Gratia nobis fauente Sardini inchoavi dei filio et <—> (f. **7' a levél alján, a sectio tartalmi taglalásába beleírva; az ű = u jellegzetes írásmód, trémával, csak ilyen helyeken található a jegyzetek között, s a vonásokon kívül ez különíti el a praelectoriot notatit a Szőlősitől eredő kézzel írott tabuláktól.)

Tertia plectio priuata huius libri inchoata est Sardini 14 die Nouemb. Anno 1596.

Quartam inchoavi publice in schola Radnotina 2 die Martij Anno 1598. (f. 1' a nyomtatott szöveg fölött mindkét jegyzés).

⁵ THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa 1908. II: 22, 59, 62 (az 59. lapon Z-vel, a többi helyen és mutatóban Sz-szel; ld. még a Zikzai, Zakach stb. névalakokat ugyanebben az időben). — A közlést összehasonlítottam a Református Kollégiumi Nagykönyvtárban őrzött eredetivel.

⁶ RMK I 1068, 1193, 1196 (vö. Zoványi Jenő szerző megállapítását és a különféle névalakokra vonatkozó megjegyzéseit, MKsz 1940: 168—169.)

⁷ Újfalvi Imre pl. teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderkó Kis Imre volna. Tótfalusi uram pedig (Alsó)Misz(-Mogyorósi) Tótfalusi [— itt következne a voltaképpen családnév, amit nem ismerünk] Kis Miklós. A nyelv természetesen használata kiküszöböli az ilyen alakulatokat.

⁸ THURY Etele *op. cit.* 59, 63.

(2) *Az első könyv végén*

Tertia lectionē hūiūs primi libri absolui Sardinj pridie divi Andreae 28 Novembris Aō 1596.

Quartam quoq₃ lectionē diuina gratia mihi fauente absolui Radnotinj felicē 4 die Decem̄. Anno 1600 huic itaq₃ Deo Vni et trino sit laus, honor, gloria in perpetū Amen. (f. 52^v a nyomtatott szöveg alatt mindkét bejegyzés).

(3) *A második könyv elején*

Tertia Lectio 1. Decem̄. 96. (f. 52^v a felső szegélyen).

(4) *A második könyv végén*

Secūdam hanc hūiūs libri praelectionē Sardini in priuatis meis aedibus Deo volente absolui. Cui Soli Laus gloria et honor in sempiternū Amē. (f. 30^r az alsó szegélyen, majd néhány soros latin imádság).

(5) *A negyedik könyv legvégén (a harmadiknál nincs jegyzet)*

Tertium hūiūs libri lectionē Radnotinj Absolui, Dei beneficio 23 die Octobris Anno 1597. Laus Deo. (f. 380^v a felülso szegélyen).

* * *

E néhány keltezett bejegyzés értelme az, hogy újra meg újra, 1595 és 1600 között négy ízben is előadta növendékeinek az ismeretlen lelkésztanár Calvin főművét; előbb csak magánórákon, rendkívüli tárgyként, végül nyilvánosan. Bizonytalán a vár épületének az a része, vagy a ház (= terem) elnevezése lehet a Sardinum, ahol a lelki tanító lakott, vagy tanított — ez a kettő általában ugyanaz volt.

Radnót ugyan nem közönséges hely a 16. század végén sem, de arról semmit nem tud az iskolatörténet, hogy pl. az enyedi, kassai vagy szigeti skólával azonos szinten működő iskolája lett volna bármikor, még a Bethlen építette kastélyban vagy környékén is. Ha különleges patrónusra és oktatóra gondolunk, akkor is csak időlegesen tekinthetjük emelt szintű középiskolák közé tartozónak.⁹

Épp azért, mert nem pl. Gyulafehérvárról, vagy Alsted és Opitz rangjával vetekedő tanártól maradt ez a sor bejegyzés, arra következtetnünk természetes, hogy ekkorra, a 16. század végére, magától értetődően beletartozott a jelentősebb iskolák curriculumába Calvin műveinek elsajátítása.

Az *Institutio* Calvin szándéka szerint valójában tankönyv, oktatási vezérfonal, s amint tudjuk, pl. a 16. századi angol egyetemeken is így használták. Semmi hasonlót nem ismert azonban a szakirodalom mindmáig a magyarországi művelődésről. Azt továbbra sem állíthatjuk, hogy Calvin műveinek ismerete egészen általános lett volna. Arra azonban most már van indítékunk, hogy keressük, mi módon vált a reformáció helvét ágának fokozatos terjedése során Calvin fő műve a Melanchthon-féle *Loci communes* párjává. Egy másik lausanne-i kiadás, csupán egy év különbséggel, szemléletesen példázza, hogy ez szinte

⁹ Jellemző, hogy Herepei János adattárában is csupán levelek keltezési helyeként, vagy a radnóti zsinat (1673) kapesán bukkan föl a helynév, s még Bornemisza Anna könyvtárával kapcsolatban sincs hozzáfűznivalója az ottani skóláról. Orbán Balázs is csak azt valószínűsíti, hogy a hajdani római castrum helyén volt az a korábbi vár, amelyet a 16. század közepén Bogáthi Jánosné jelentősen megerősített. A Bethlen várkastélyára vonatkozó vélekedése idejét múlta (*A Székelyföld leírása* . . . 5. k. Pest 1871. p. 48.) Az árkados, pártázatos stílusra vonatkozó adatokat ld. B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. — Az iskoláról azonban itt sincs szó.

A radnóti iskolával kapcsolatban számos kérdésre nem tudunk válaszolni, így feltevésem kénytelen a hiány kitöltésére. Kérdésemre Szabó T. Attila, akinek levélbeli tájékoztatását itt is megköszönöm, semmi további adalékkal nem szolgálhatott, sőt azt is kifejezte, hogy ilyen adatok nem is remélhetők.

a praeceptor Hungariae^{9a} munkájának felváltásával járt, hisz a kötet metszésére tintával ezt írta a korai tulajdonos: Loci communes.¹⁰

Ez a felírtos Institutio magyar kézben volt egy évtizeddel a megjelenése után, s több nemzedék használta, míg a könyvtárba eljutott. Az első tulajdonos ezzel az ajánlással adta tovább (egy Ambrosiustól idézett mondást folytatva): Et morū suauitate & doctrinae singularis ornamentis decorato viro D. Johanni Budaeo, Vngaro amico suo integerrimo Joannes Clericus Edelberga discensurus moestus (? — még egy, sorok közé beszúrt, bizonytalan olvasatú szó) asscripsit Co. 1596. 26 8^{bris}.¹¹

Budai János szintén wittenbergi diák volt, valószínűleg ő rőtta igen apró betűkkel a levelek karéjára az egész műben szerte látható jegyzeteket. Lehet, hogy hazatérte után, a szokásos két esztendeig rektorként működve, ő is éppúgy előadta az *Institutio* gondolatmenetét, mint a radnóti névtelen.¹²

Egy-két ilyen jegyzéssel teljes, sokat használt könyv világosságában természetesen látjuk azt aényt, hogy a képzetesebb lelkészek tudatát mintegy átítatta a Calvin módján gondolkodás, szellemében formálódott állásfoglalás, anélkül, hogy kizárólag kálvininak és kálvinistának tekintették volna egyházukat, és Calvin tanulmányozását, ismeretét előírták volna iskolai törvényekben.

FEKETE CSABA

Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között. „A nyomdának nem volt könyvkötészete. A könyvkötés külön céhes iparosok, a compactorok dolga volt” — olvassuk Benkő Ferenc: *Debrecen város nyomdája és patikája a XVIII. században* című figyelemreméltó, terjedelmes levéltári kutatásra támaszkodó tanulmányában, amely a Debrecen város 625., a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára kiadott *Nyomdatörténelmi és nyomdászlelmód-kutatási tanulmányok* c. kötetben jelent meg. (1986, a tanulmány a 377–471. lapon.) A szerző állítását megerősíti Benda—Irinyi ismert könyve a debreceni nyomdászat történetéről is. Keveset tudunk azonban arról, hogy milyen volt a régi nyomdász és a kortárs könyvkötő kapcsolata, s hogy a könyv nyomtatása után hol fejeződött be a nyomdász munkája, és hol kezdődött a könyvkötő tevékenysége.

Benda—Irinyi ismert művében olvashatjuk, hogy a XVII. században Fodorik Menyhért és Töltési István foglalkoztak könyvkötéssel is. Tótfalusi Kis Miklós is azt írja *Mentségében*, hogy „a könyvnyomtatók itt ezelőtt mind compactorok is voltak”, s ezzel nyilván kolozsvári elődeire, Veresegyházi Szentyel Mihályra és Némethi Mihályra célt. A két kolozsvári nyomdász azonban eredetileg könyvkötő volt, akárcsak az említett két debreceni kollégájuk. Ezért a nyomdához kapcsolt könyvkötői működésükből nem szabad általánosítanunk.

^{9a} Praeceptor Germaniae néven ismeretes ugyan Melancthon, azonban magyarokra is igen elhatározó volt az irányítása, ezért alkalmaztam így a jól ismert megnevezést. Melancthon hatására ld. KEVEHÁZI Katalin: *Melancthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Adalékok Melancthon magyarországi recepciójának első évszázadához. Szeged 1986. (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae. 10.)

¹⁰ Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, jelzete C 187 a múlt század óta. Korábbi tulajdonosai: (1) *N B 1585* supralibros, a címlevélben N Berwedý beírás. Ő köttette tehát a művet. (2) *Mentoris Cain*. (3) *Sum ex libris Georgi Reijgess Appeldorn, pmria*. (4) hogy e két tulajdonostól, vagy mástól hogyan jutott Magyarországra a kötet, arra nincs bejegyzés, bár valószínű, hogy a 17. század elején hozta haza valamelyik diák. Itthoni első gazdájától ezt olvassuk: *in oppido Diczeo Senth Marton accipi hunc libr. Anno 1610 die 16 mensis Decemb. Christoph. Lrato Diczeoj*. (5) *sum ex libris Matthiae Viet. Cíbin. 1641. 15. Nov.* (6) *Constat 22Xr Alex: Elek mp. Debr. d 1^a 1822. Elek Sándor könyvtáros deák volt, tőle került aztán később a mai helyére a kötet. Terjedelme, és a collatio ugyanolyan, mint a föntebb, 4. jegyzetben leírott kiadás, csupán az évszám M D LXXVI.*

¹¹ Budaihoz ld. THURY Etele *op. cit.* 24, 29, 35, 65.

¹² Melancthon hatásához ld. FRAKNOI Vilmos: *Melancthon és magyarországi bardtai*. Bp. 1874. Továbbá *Studia et Acta Ecclesiastica* III. Bp. 1973. 15 sköv. (Kathona Géza).

Úgy tűnik, régi hazai szokások szerint a nyomdász inkább csak nyomtatott, majd az íveket átadta, nem ritkán eladta a könyvkötőnek, aki nem csak bekötötte, hanem árusította is a könyvet. A miénknél fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban e folyamatba bekapcsolódott a könyvkereskedő is, aki kiadói funkciókat is magára vállalt. Kivételek természetesen voltak itt is és ott is. Mindennek vizsgálata azonban terjedelmesebb tanulmányba kívánkozna.

A nyomdász—könyvkötő kapcsolatnál maradvá, Tótfalusi eléggé pontos választ ad a könyv kötésre adásának módjáról. Egy helyütt azt írja, hogy „exempláru!” adják át a könyveket a könyvkötőnek, másutt ugyanezt a „kötetlen” kifejezéssel magyarájtja (*Mentség*, A2 ill. D2 lap). Az exemplar-nak tehát szakmánkban két jelentése volt: 1. példa, könyvpéldány, 2. bekötetlen könyvpéldány.

A tanulmányban olvassuk, hogy amikor „az editio elkészült, az ívek egy részét »exemplárokká« összefűzték” — ezt adták kötésre. Másik részét bálákba kötözve tárolták. Másutt: a nyomdához „Exemplár-tartó Ház” is tartozott, ahol a teljesen kész könyveket tartották.

Mivel kötetlen, raktározásra elkészített állapotban levő könyv Európa-szerte alig maradt fenn, nem könnyű rekonstruálni, hogy a régi nyomdász milyen állapotban adta át kötésre a könyviveket. Nemrégiben Frans A. Janssen amszterdami könyvtáros a maga munkahelyén felfedezett egy ilyen könyvpéldányt, ami arra indította, hogy beható tanulmányokat folytasson e tárgyban. Vizsgálódásainak eredményét, amely XVI. századi nyomtatott forrásoktól a XIX. századig terjedő és meglehetősen egybehangzó dokumentumokra terjednek ki, a holland *Quaerendo* 1985. évi 15. számában közölte („A note on loose-sheet copies folded in half”, 179—186. lap).

Janssen megállapításainak lényegét így foglalnám össze: a kinyomtatott íveket A, B, C stb. szignatúrájuk szerint összehordják, mégpedig a források szerint 6—12 között változó számú ívesomót képezve. Tehát pl. 6 íves gyűjtés esetén egy 12 íves könyv két ívesomóból áll. Ezután az íveket ellenőrzik, azaz kollacionálják, majd présbe teszik. A présből kivett ívesomókat középen egyszer félbehajjták, ezt a hajtott ívesomót németül *Lage*, angolul *quire* néven ismerik. (Magyarul „lag”.) Vékony könyv általában egy lagból áll, vastagabb könyvek több lagból tevődnek össze. Az említett példa szerinti könyv első lagja tehát az A—F, második lagja a G—M szignatúrájú íveket foglalja magában.

Néhány további részletet ismertem meg itthon is hozzáférhető forrásokból, főként L. S. le Normand könyvéből, melynek *Die Buchbinderkunst* c. német fordítása (Ulm, 1832) birtokomban van. A nyomtatott ívek rendezése ez időben annyira fontos művelet volt, hogy külön nevet is kapott: *Aufnehmen* illetve *Aufheben*. Különösen Franciaországban, ahol a könyvkereskedelem igen fejlett volt, a kereskedők a nyomdászoktól félig nedvesen vették át a kinyomtatott papíríveket, maguk szárították és külön műhelyekben végeztették a Janssen által is leírt műveleteket. Nagy gondot fordítottak a lagoknak pontos, a punkturák szerinti hajtogatására. Az egy-egy könyvpéldányt képező lagokat egymásra emelték, ezt kompletirozásnak nevezték, majd a több példányból képzett csomót ismét préselték, fölül-alul védőpapírral látták el, és bálába kötözték. A megmaradt, fölösleges többlet-íveket ábécésorrendben rendezték és külön csomagolták.

Sehol nem találtam olyan adatot, hogy a könyveket a nyomdában fűzték volna, és ez a leírt rendezési módszer mellett el sem képzelhető. Így nem fűzhatték Debrecenben sem. A debreceni „Exemplár-tartó Ház” pedig lehetett a kötetlen, bálázott ívek raktára — bár szolgálhatott bekötött könyvek tárolására is.

A leírt régi szokások nálunk a XIX. században, a nagyüzemek színrelépésével és a kiadói tevékenység elkülönülésével változtak meg. A későbbi bekötésre szánt könyvivek tárolása a kiadók gondjává vált. A krúdában való szállításra rendelt könyvmennyiséget a nyomda rendezte: a nagyobb ívegységekben nyomtatott íveket 16-oldalas hajtogatás nélküli ívekre vágta és ezekből teljes könyveket hordott össze. Ezt követően a könyvnyi egységeket egymásra helyezve, csomagot képeztek, amely pl. 50 × 20 íves könyvet tartalmazott. (A tanulmány szerint azonban az „in crudo” kifejezés már 1777-ben is használatos volt.)

Érdekes, ugyancsak a tanulmányból, hogy a XVIII. század második felében Debrecenben már ismeretes volt az „angelika”, vagyis az angol mintára készült vászonkötés, a „reliure à l'anglaise”. Az, hogy a „französischer Ledereinband” nevéből korcsosított „frantz” műszót használták, a kor kötéseinek ismeretében természetes.

(Témánkon kívüli, de említésre érdemes megjegyzések: a fusoriát „betűmetszőháznak” nevezni nyilvánvalóan téves. Hogy Debrecenben volt-e sculptoria és valóban metszettek-e betűt, vagy csak öntöttek, az csak a betűtípusok analizálása és eredetiségének bizonyítása útján lenne eldönthető. A betűket valóban sorjázóba szedték, ami másképpen szedővas, Winkelhaken, Comenius szerint latinul gnomon és nagyon szép magyarsággal rendszabó (1675) — de nem hajó. Utóbbin ugyanis már a több sorjázóra való hasábot lehet elhelyezni. Végül Zboray György nem Békéscsabáról, hanem a Borsod megyei Csabáról szállított papírt Debrecenbe. (I. Bogdán István: *A magyarországi papíripar története*, Bp. 1963. 167.)

HALMAN GYÖRGY

Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban. (Rendhagyó könyvismertetés). A leydeni egyetemre 1626-ban — csaknem egyidőben Bethlen Péterrel és kíséretével — beiratkozott Bisterfeld (1600—1655) már csak az öt meghívó fejedelem (Bethlen Gábor) halála után érkezett Erdélybe, hogy a Gyulafehérvárt alapított fejedelmi iskola tanára legyen. Teológiai munkásságával mélyebben nem foglalkozott senki; politikai tevékenysége is homályban maradt, jöllehet I. Rákóczi György francia és svéd szövetségének egyik legagilisebb szorgalmazója volt. A róla született tanulmányok főleg a Comenius munkásságát nagyra tartó és propagáló Bisterfeldet mutatják be. Nem ismerünk azonban olyan írást, amely például a socinianusokkal folytatott vitáját elemezte volna, vagy — a másik oldalról — a diplomata Bisterfeldet állította volna elénk. Ezért is tartjuk fontosnak, hogy a magyar szakközönség is tudomást szerezzen az alábbiakban bemutatandó két levelezés-kiadásról: Andreas Rivetus Claude Sarrau-val, illetve Marin Mersenne-nel folytatott levelezéséről. (Fontosnak tartjuk jelezni, hogy Bisterfeld leveleinek kiadása tudunkkal még nem jelent meg, jöllehet a szakirodalomban elég sok jelzetet találunk e levelek hollétéről.)

***

Correspondance d'André Rivet et de Claude Sarrau, 1641—1650. Vol. I—III. Publiée et annotée par Hans Bots, Pierre Leroy. Amsterdam, APA — Holland University Press, 1978—1982. Az amsterdami „A nyugat-európai országok szellemi kapcsolatai a XVII. században” nevű intézet (Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen west-europese landen in de zeventiende eeuw) támogatásával és kiadásában megjelenő, Hans Both által szerkesztett könyvsorozat — tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok — megérdemli a figyelmet a kelet-európai országok szakemberei részéről is. Nem pusztán azért, mert jó példa a kulturális kapcsolatok más lehetséges módjaira is, mint az acsarkodás és a konok elzárkózás, s nem csak azért, mert a forrásanyag feltárása, nyilvántartása, publikálása és feldolgozása terén módszertanilag is sokat tanulhatunk, hanem mert a XVII. században a választóvonal nem Kelet és Nyugat között volt. E szempontból az intézet elnevezése kissé bizarrnak tűnik — hiszen a források számos „kelet-európai” témát is érintenek. Ha kiadják ugyanis egy-egy professzor levelezését, abban — főleg a németalföldiek esetében — számos Magyarországról érkezett is lehet; a teológiai, filozófiai vitákban pedig részt vettek magyarországi, lengyelországi, cseh, horvát tudósok is, akiknek jelenléte az európai szellemi életben talán a mai szintet is meghaladó volt.

Andreas Rivetus (1587—1651) — aki több mint tíz éves lelkési gyakorlat után került a leydeni egyetem teológiai katedrájára — és Claude Sarrau (1600 k.—1651) — aki aquitániai protestáns születésű jogász volt, királyi tanácsos (Conseilleur du Roy au Parlement de Rouen), s aki Rouent csak itáliai peregrinációja idejére és 1636—1641-ig hagyta el, amikor Párizsban élt — levelezését kicsit kételkedve vettük kézbe. Kételkedve abban, hogy benne magyar vonatkozású forrásokat találunk; bár Rivetus neve a Régi Magyar Könyvtár köteteiből ismerős volt. Várakozásunk ellenére számos fontos, XVII. századi művelődéstörténetünkre vonatkozó forrással lettünk gazdagabbak — hála a levelezés közreadóinak.

Andreas Rivetus teljes levelezésének létezik egy nyomtatott, de hazai szakembereink által tudunkkal nem nagyon hasznosított inventáriuma: *Inventaire de la correspondance d'André Rivet.* (Publiée par P.

Didon. La Haye, 1971.) Kapcsolatai erdélyi diákokkal, barátsága Johannes Bisterfelddel, néhány említés szintjén eddig is ismert volt. Mint egyike az ún. intranzigenseknek — Polyander, Walaeus és Thysius mellett — természetesen figyelemmel kísérte az erdélyi és lengyelországi eseményeket mind a teológia terén, mind a politikatörténetet tekintve. Az innen érkezett könyveket továbbadta, mintegy lektorálásra, a kéziratokat megjelentette, s ellátta távoli barátait a frissen megjelent teológiai könyvekkel. Levelezése, csakúgy, mint a leydeni egyetem több tanáráé, ezért fontos számunkra, hangsúlyosan is.

Tulajdonképpen neki köszönhető az is, hogy a Descartes-előd Marin Mersenne (1588—1648) is személyes ismeretségbe került Bisterfelddel.

Correspondance du P. Marin Mersenne, religieux minime (1617—1646). Vol. I—XIV. Publiée et annotée par Cornelius De Waard, avec collaboration de Marie Paul Tannery, René Pintard, Bernard Rochot, Armand Beanlien. Paris, 1932—1980. Beauchesne, PUF, CNRS.

A XVII. századi Magyarországon is ismert Marin Mersenne levelezésének kiadását már Descartes összes műveinek (benne levelezésének) közreadója, Paul Tannery is tervezte, látva, hogy a racionalista filozófus sok tekintetben Descartes elődjének mondható. A Cartesius levelezését többszörösen meghaladó anyag publikálása, éppen, mert Mersenne-ék komoly teológiai, politikai érdeklődése révén, nem csak terjedelmében, de tartalmában is bővebb, óriási vállalkozás. Paul Tannery már az első kötet megjelenését sem érte meg. Felesége — férje emlékét tisztelő — kezdeményezte a terv megvalósítását, melynek tulajdonképpeni végrehajtója Cornelius De Waard volt. A címleírásban említettek egy-egy kötetben munkatársakként vettek részt.

A háború előtt csak az első kötet jelent meg Gabriel Beauchesne kiadásában. A második 1945-ben követte, de már a Presse Universitaire de France gondozásában. Az ötödik kötettől kezdve (1959) a Centre Nationale de la Recherche Scientifique a sorozat gazdája, amely reprinteltette az előző, csak 500 példányban nyomott korábbi köteteket is. A vállalkozás még nem befejezett.

***

A továbbiakban azokat a magyar vonatkozású adatokat, és az azokból kihámozható történeteket mutatjuk be, amelyek ismeretére kizárólag e 17 kötet alapján jutottunk. Tehát a magyarországi szakirodalomban tájékozatlan szakember is nagyjából ennyi tájékoztatást kap belőle; és ez a szövegkiadások hallatlanul pontos, részletes, valóban kritikai jegyzetanyagát dicséri. Azt a naprakészséget, ahogyan a magyarországi idegen nyelvű kiadványokra is hivatkoznak, tehát nem a háború előtti, több vonatkozásban már elavult, s gyakran propaganda-művekre, mint azt a legtöbb nem hazai kiadványban megszoktuk. Igaz, Enyedi említendő munkája mellett nem találtam az RMNy-számot.

A levelezésben található magyar vonatkozású források két személy köré csoportosíthatók: az egyik Johannes Henricus Bisterfeld, a másik I. Rákóczi György. Tehát egy elismert teológusról van szó, akit 1640-ben meghívtak a leydeni egyetem katedrájára, és egy református fejedelemről, aki a harmincéves háború utolsó szakaszában hallat igazán magáról: szövetségben harcol a svédekkel és franciákkal.

Bevezetésünk végén megemlítjük még, hogy e „könyvismertetés”-ben csak a teológus Bisterfeldre vonatkozó adatokat emeljük ki. Diplomáciai tevékenységéről (mely szinte napról napra nyomon követhető Hugo Grotius levelezéséből), külön tanulmányban szándékozunk beszámolni. Az egyes dokumentumokra az R—S., kötet és oldalszám, illetve az M., kötet és oldalszám rövidítésekkel hivatkozunk. Mivel Hugo Grotius is részt vett a sociniánus teológusokkal folytatott vitában, említett levelezésében (*Briefwisseling van Hugo Grotius. 1597—1640. Vol. I—XI.* Uitgegeven door P. C. Molhuysen, B. L. Meulenbroek, P. P. Witkam. s.—Gravenhage, 1928—1981. Rijks geschiedenkundige publikatiën. Grote serië. 64, 82, 105, 113, 119, 124, 130, 136, 142, 179.) is van néhány érdekes részlet a teológus Bisterfeldet illetően is, eltekintve e levelezés-kiadás ismertetésétől, e részleteket G., kötet és oldalszám-rövidítéssel itt közöljük.

Azt már csupán csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Bisterfeld munkásságát Leibniz is ismerte, filozófiai írásait nagyra tartotta. Egy, Johann Friedrich Leibniznek írt levelében például (1684. december 6.) könyveket kér, köztük: „Bisterfelds Elemente, phosphorus, philosophia prima, theol. in 4.” (*Gottfried Wilhelm Leibniz. Sämtliche Schriften und Briefe. Erste Reihe. III. Bd. Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel. III. Bd. 1680—1683. Bearb. von Paul Ritter, Waldemar von Olshausen, Kurt Dülfer. Leipzig, 1938. 680—681.*)

Az egyes levélrészleteket időrendben közöljük, s beszámozzuk; tehát az összetartozó részleteket nem egymást követően találja meg az olvasó. Minden esetben utalunk azonban az ugyanarra a kérdésre vonatkozó forrásra.

1. 1637. november 25. Mersenne Rivetushos (M. VI. 337.)

„Or je desire particulièrement de sçavoir ce que 3 ou 4 de leurs principaux ont escrit, par exemple Socinus, Enjedinus, Smalcius et ce que vous avez veu, et ceux qui auront escrit contre, de vos confrères ou des Lutheriens.” Mersenne figyelme az évtől fordul a sociniánusok írásai felé, s érdeklődése élete végéig megmarad. Talán nem érdektelen idézni, hogy a levelezés kiadói mit tudnak Enyedi műveiről: Magyarországon született; e jegyzetben azonosítják „Synodus”-szal, bár a további kötetekből kiderül, hogy két személyről van szó. 1597-ben halt meg fiatalon. Művei: *Explicatio locorum Scripturae Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (s. l. et. a.) in 4. Ennek első kiadását elégették, a második a Németalföldön jelent meg („Les exemplaires de la première édition étant brûlés, on en fit une seconde dans les Pays-Bas.”); *De Divinitate Christi; Explicatio locorum catechesis Racoviensis; Praefatio in Nov. Test. versionis Racovianae.*

2. 1638. április 29. Rivetus Mersenne-hez (M. VII. 181.)

„Ces gens (ti. a sociniánusok) ont pour maxime de contenter la raison humaine en la Religion et ostent la nature de la foy, la convertissans en opinion probable. Les Elzevirs ont commencé l’impression de l’escrit de Crellius de Uno Deo Patre par Colomnes, en l’une desquelles sera la reponse de Bisterfeld, comme vous verréz en l’espeuve que je vous envoie.” Johannes Crellius (1590—1633) rakowi rektor könyve: *De Uno Deo Patre libri duo. In quibus etiam de Filii Dei et Spiritus Sancti natura disseruntur. Racoviae, 1631.* Sternacius. E műre Bisterfeld válaszolt: *De uno Deo, Patre, Filio, ac Spiritu Sancto, mysterium pietatis, contra Johannis Crellii Franci, de Uno Patre Deo libros duo breviter defensum.* Lugduni Batavorum, 1639, Elzevir. E munkáját Bisterfeld személyesen vitte Leydenbe 1638-ban, amikor diplomáciai követségben európai körutat tett. Ez alkalommal kereste fel barátját, Rivetust, majd Angliába ment (a svéd—francia—erdélyi szövetségről tárgyalandó), ahol követi feladatainak eleget téve, kapcsolatot keresett, s talált Samuel Hartlibbal (1595—1638), akinek segítségével Comenius pedagógiai munkásságát remélte propagálni. Párizsba 1638 júniusában érkezett. Említett könyvének egy részét Rivetus elküldte Mersenne-nek.

3. 1638. május 23. Mersenne Rivetushoz (M. VII. 210.)

„Monsieur, Je n’ay pas voulu differer plus longtems à vous escrire que le mesme jour que j’ay receu vos dernieres des propres mains de votre fils, tant pour . . . et pour avoir appris que vous faites imprimer le traite de M. Bisterfeld contre le dangereux Crellius; dez à present je vous prieray de m’en faire avoir une copie de bonne heure, si tost qu’il sera imprimé et je feray rendre icy l’argent à vostre jeune fils tous ce qu’il vous aura couste.” Bisterfeld augusztus 3-án távozott Párizsból, közben felkereste Mersenne-t is. Útja Németalföldön át Hamburgba, majd Itáliába vezetett, s a Délvidéken keresztül év végére ért haza.

4. 1638. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 246.)

„Si par vostre moyen je pouvois voir le Enjedius en le faisant mettre en quelque bale du Maire ou des Elzevirs quand ilz en envoyront icy, je leur payerois le porteur et le reporteur en vous le rendant fidellement.” Ez a kívánsága Mersenne-nek, áldozatkészsége ellenére sem teljesült, amint az alábbi leveleiből kiderül (ld. pl. 38—40. részleteket).

5. 1639. február 12. Grotius Samson Johnsonhoz (G. X. 95.)

„Libri, quem molitur Bysterfeldius, paginam unam vidi. Vereor ego, ne quod Kekermanno (Bartholomaeus Keckermannus, 1571—1608) evenit, ei eveniat et nimiae subtilitates aliqua parte ad impetum eorum, in quos pugnat, pateant: omnia quae in negotio Trinitatis dicuntur, extra ta en taisz grafaisz keimena et pauca, quae ad eorum explicationem consensus antiquus recepit, periculum habent. Optime Chrysostomus (Johannes Chrysostomus 344—407) et ex eo Isidorus Pelusiota (előbbi tanítványa), hotan aper ho Theosz hémasz ouk éthelészen eidenai tauta biadzometha manthanein, oute eszometha — pósz gar Theour mé boulomneou — kai to kinduneuein hémin ek tou dzétein periesztin monon (Isidorus, Epist., Migne, Patrologia Graeca, 78. 537.). Cui illud addam Maximi to gegrammenon kai szu lege kai mé kinduneuszaisz (Maximus — Athanasius Alexandrinus művének másolata: De sancta Trinitate dialogus. III. 4.: Migne PG 28. 209A.). In illis Dei ettributis, quae nos respiciunt, justitia maxime ac bonitate, da nobis et sacra scriptura et impressae mentibus nostris prolepszeisz uberem, dissertandi materiam; quae vero ad internam Dei naturam pertient aut circumscripte eloquenda aut silentio veneranda sunt.

Bysterfeldio omnia felicia opto, tum quae ipsum privatim, tum quae principem, a quo missus est, spectant.” Az idézet második része már a diplomata Bisterfeldre vonatkozik, hiszen Grotius személyesen tárgyalt vele — mint a svéd udvar tanácsosa, s párizsi nagykövete — I. Rákóczi György hadrakeléséről. Samson Johnson Stuart Erzsébetnek, a volt cseh királynőnek volt udvari papja.

6. 1639. április 11. Nicolaes Van Reigersberch Grotiushoz (G. X. 251.)

„Onse geestelijke wacker gemaect door een breff van een sociaen aen Bijstervelt geschreven hebben op advysen, dat veel socianen wt Polen sijn gebannen, die den vorst van Sevenbergen herberge in sijn lant, soo sij seggen, heeft geweygert, versocht, dat sij in dese landen, daer sij het ooch naer toe hebben, niet soude mogen werden ontfangen, ende tot dien aynde sijn dese weecke in de vergaderynge van de Generaliteyt ende van Holland verschenen.” A jegyzetben itt is megtaláljuk annak a nyomtatványnak a leírását, amelyre a szöveg vonatkozik, de ez esetben elő kellett keresnünk egy idézett tanulmányt is. Johannes Sartorius (Jan Stoiński) rakowi prédikátor egy leveléről van szó, amelyet Adam Franknak írt Kolozsvárra, s amelyet Amsterdamban flamandra fordítva kinyomtattak. Az ügyet Dél-Holland zsinata 1639. április 8-án tárgyalta. A nyomtatvány: Translaet van seeckeren Latijnschen brief geschreven door eenen Sociniaenschen Predicant, Waer van het Latijnsche exemplaar in Transylvanien geintercipieert zijnde herwaerts over-ghestuert is Door den Hoochgeboren ende doorduchtigen Vorst Georgius Rakoci door godes ghenade Prince van Transylvanien Grave van Ciculen etc. Dienende tot naerder consideratie van sommige mysterien. Ghedruckt in 't Jaer ons Heeren, Anno MDCXXXIX. A levéllel kapcsolatban összehívott zsinat aktáit lásd: F. K. van Ommen Kloeke: De Socinianen en Zuid-Hollandsche Synode in 1639. = Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe serie. 11(1914) 241—256. Van Reigersberch németalföldi svéd diplomata volt. Az ügyre Grotius válaszlevelében reagált, s pontosította Van Reigersberch információit.

7. 1639. április 23. Grotius Van Reigersberchhez (G. X. 280.)

„De socinianen sijn uit Polen nit gebannen, maer wel uit Racouw, alwaer haer oock de schole ende druckerie is benomwn. In Sevenbergen sijn sij sterck, hebben tot Claudiopolis ofte Clausburg niet alleen de kerck, maer oock het bisdom in, soo d'heer Bystervelt selve mij heeft verhaelt. Men manch soodaenige resolutie daerop nemen als men wil: maer soo stil willen comen woonen ter Goude ofte oock tot Amsterdam het sal quaed sijn te beletten.” Tehát nem csak a svéd—erdélyi szövetségről tárgyaltak.

8. 1639. június 4. Grotius, testvéréhez, Willen de Groothoz (G. X. 374.)

„Locutus sum de iisdem his rebus cum Bisterfeldio, qui dicebat intellexisse te, quod et ego didici, paulo antequam moreretur, dixisse Crellium se nunquam contra me scripturam fuisse, si ante scriptionem legisset mea de Poenarum communicatione in Jure belli ec pacis.” — ti. Lib. II. Cap. XXI.

9. 1639. június 11. Grotius Ludwíg Camerariusushoz (G. X. 391.)

„D. Bisterfeldium, qualem describit Excellentia Vestra, talem cognovi amicitiaque ejus mirifice delector.” Ezen idézet különösebben nem lenne érdekes, ha nem tudnánk, hogy Párizsból Bisterfeld Hágába ment, ahol találkozott Svédország ottani nagykövetével, Camerariussal. Frissen megjelent könyvét (Crellius-ellenes iratát) sajátkezűleg ajánlotta neki. Ez a példány ma a párizsi Bibliothèque National tulajdonában van (ld. G. X. 95.).

10. 1639. augusztus 5. Maximilien de l'Ange Rivetushoz (M. VIII. 533—534.)

„J'achetai dernièrement à Paris, et fort cherement, un livre de Bisterfeld contre Crellius de Uno Deo Patre. Je trouve que c'est un excellent disputeur, et loue Dieu de ce qu'il l'a fait naistre pour la defense de la verité. Neantmoins je trouve qu'il s'est trop reserré et que par là il s'est rendu obscur en plusieurs endroits. C'est un autheur hardi et qui souvent quitte le chemin battu. Il est millénaire. En certains endroits il affirme que Christ a fait essentiam suam à Patre, en d'autres personam tantum. C'est, à ce que j'apprens, un jeune homme. Il merite d'estre accouragé: pour moy à tout prendre, j'admire cet esprit et prie Dieu qu'il nous en suscite de telz. Je brusle d'envie de voir son *Mysterium Pietatis*, mais vos libraires nous ruinent par leur cherite: ce livre me couste cent solz.” A roueni teológus levele — melyet Mersenne leveleinek kiadója jegyzetben közölt — túl azon, hogy a könyvkereskedők a filozof szemében már akkor is rablók voltak, hírt ad arról, hogy Bisterfeldnek igen jó hírneve volt Franciaországban is, s hogy a Crellius-ellenes *Mysterium pietatis*on kívül volt egy hasonló című munkája is (erről ld. a 16, 19, 24, 36. részleteket).

11. 1639. szeptember vége. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 515—516.)

„A la fin nous avons icy eu les oeuvres de Socinus esuelles on void que Franciscus Davidis estait encore plus libertin que luy. L'on m'a fait esperer de me monstren la refutation d'Enjedinus, fait par un sçavant Allemand, Martini. Certes je ne voy pas que l'on puisse refuter efficacement cette secte, si l'on n'a recours à l'ancienne église, c'est à dire à ce que les Consiles et les Peres ont laissé aprez eux.” Faustus Socinus szóban forgó műve: *De Jesu Christi invocatione Disputatio, quam Faustus Socinus per scripta habuit cum Francisco Davidis anno 1578 et 1579 . . . in qua habetur responsio ad defensionem Francisci Davidis suarum thesium de Jesu Christo non invocando. Praefixa est toti operi epistola Socini . . . 2. ed.* Racoviae, 1626, Sternacius. Enyedi könyvére (Kolozsvár, 1598, RMNy 836.) Jacobus Martinus (1570—1649) wittenbergi teológus írt választ: *Synopsis totius religionis Photinianorum novarum, ex illorum institutione brevi, Volkelio, Osterodo, aliisque hujus hujus sectae scriptoribus . . . Wittebergae*, 1633, Berger haered.* Amit még érdemesnek tartunk megjegyezni a részlet kapcsán, az a hasonlóság Mersenne és Grotius gondolataiban a socinianusok elleni viták alapjait illetően (vö. az 5. részlettel).

* A kiadók jegyzete itt téves. Káldos János figyelmeztetett, hogy bizonyosan Martinus *De tribus Elohim contra Eniedinum*, (Wittebergae, 1619, Berger) című munkájáról van szó.

12. 1639. október 15. Mersenne Bisterfeldhez (M. VIII. 531—533.)

„Eruditissimo viro Domino D. Johanni Henrico Bisterfeldio, Sanctissimae Trinitatis Propugnatori. Diu est, vir hobilis, quod ad te scripserim, dum Anti-Crellium tuum expectabem, quem nunc perlego, in quo virum illum incomparabilem Hugonem Grotium audio requirere veteris Ecclesiae, hoc est sanctorum Patrum, egregia testimonia; quandoquidem, si nuda Scriptura, vel ratione pugnes, vix adversus Socinianos quidpiam evinces; jamque non desit apud nos vir summus qui quovis pignore certare velit se Mahumedanae sectae pronuntiata seu dogmata peraeque sola Scriptura, quam arbitrio suo possit explicare probaturum, ac ipsam fidem Christianorum. Equidem nihil affert quod multum absit ab ijs colloquijs, quae coram habuimus. Quis enim faustum abs (?) sua in primum Joannis caput explicatione In principio erat verbum etc. deiciat, si fas sit unicuique, puta defensori et adversario, qualem gesserit animo proprio interpretationem in medium producere? Sed et quilibet se Deo inspirante loqui millies clamabit, seque profundissimo dolore cordis intrinsecus angere, atque Christiane torqueri, quod alij suam explicationem minime amplectantur, ac caeci post suas vias falsasque expositiones ambulent. Vide maximum illum vestrum Calixtum, quid ea de re sentiat quae ratione venenum illud Socinianum, ad Mahumetismum proxime accedens, extinguat.

Porro nos, amabo, certiores facito de tractatibus qui penes vos eduntur, aut editionem expetent, et inquirito num tua cura possim librum mihi comparare de Providentia numinis, Sinadi, si bene meminere, adscriptum, artium magistro, qui potius illam providentiam impugnat, quam tueatur; crediderim eum eodem cum Enjedino tempore scripsisse. Quem etiam Enjedinum desideramus. Quid si memineris tuorum ultimorum verborum, quibus Autorem Trium mihi pollicitus es? Fac igitur ut tuam fidem liberes. Dominus Cramoysius, meus bibliopola, vel tuus, ille summus amicus et coster, Stella Seu Asterius, omnia sunt accepturi, quae ad me missurus sis, quinque continuo tibi pecunias in illis rebus impensas, fidelissime refundant.

Vale Vir bonis litteris nate, dum Opt. Max. veneror, te diutissime servet incolumem; haec enim sunt vota tui obsequentissimi

Mersenni

Parisijs, Idibus Octobris anni 1639.

En foliorum nostrarum observationum magneticarum, quas ad te mitto, quae tuum animum aliquantis per exhilarent. Si nosti quo anno Socinus, Crellius, Smalcus et Ostorodius mortui sint, monebis et quinam nunc in ea secta doctissimi floeant, quidve scribant." A levelet Mersenne Gyulaféhérvárra küldte.

Számos érdekes dolgot tudunk meg Bisterfeld kapcsolatairól ebből az epistolából. Kiderül először is, hogy Mersenne, megkapva Rivetus levelét (2. részlet) már írt az erdélyi tanárnak. Bisterfeldnek Crellius-ellenes munkája ekkor még nem volt kinyomtatva, de Rivetus már tudott róla. 1638 nyarán azután Mersenne személyesen is beszélt Bisterfelddel, s ugyanezekről a kérdésekről disputálhatott Grotiussal is, hisz mindketten Párizsban éltek (Grotiusnak egyébként van egy munkája, amelyre vonatkozhat a levél elején található hivatkozás: *De veritate Religionis Christianae* Lugduni Batavorum, 1627, 1629, 1633.) Az említett Georgius Calixtus több műve ismert, s több helyen ír a szóban forgó helyről. Johannes Sinadus egy általam nem ismert erdélyi szerző, akit egy helyen Enyedivel azonosítottak (ld. 1. részlet), de Mersenne lengyelországi ismerőseivel folytatott levelezéséből kiderül, hogy másról van szó (ld. 38–40. részleteket). Nagyon jó lenne tudni, mi volt a véleménye Bisterfeldnek a *De Tribus Impostoribus* szerzőségéről, amelyről Mersenne többekkel levelezett. A továbbiakban említett két név: Sebastianus Cramoysius, párizsi nyomdász, könyvkiadó, könyvkereskedő, s Johannes Tilemannus Stella, hesseni származású matematikus, történész, aki Justus Asterius álnéven egy, a magyar történelem szempontjából sem közömbös művet írt a prágai békéről (amely pl. meghatározó jelentőségű volt Svédország és Franciaország későbbi politikájában Erdélyt illetően is): *Deploratio pacis Germaniae sive dissertatio de pace Pragensi, tam infauste quam injuste inita Praegae Bohemorum* 20/30 Maii MDXXXV. . . . Parisi, 1636, Cramoysius (majd ugyanebben az évben kiadták az Elzevirek is). Az utóiratban említett munkáját Mersenne számos filozófusnak küldte el véleményezésre (maga a mű: M. VIII. Appendix II.); Bisterfeld véleményét nem ismerik a kiadók, s így mi sem.

13. 1639. november 12. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 600–602.)

„Et cependant je vous envoie la petite censure qu'il a fait du livre de M. Binsfeld la quelle vous luy ferez, s'il vous plaist, tenir, apres l'avoir leue; car estant son amy, je croy que vous sçavez le moyen de luy escrire (úgy látszik, már akkor is nehéz volt az erdélyiekkel érintkezni) ce que j'ignore icy, n'y ayant ni voye, ni messenger que je sçache. . . . J'espere que M. Binsfeldius fera part au public de son *Mysterium pietatis assectum* (!) aussi bien que l'autre; je luy escriis un mot pour accompagner la Censure. et l'on m'a promis le livre de Jacobus Martini contre Enjedini (!) et Seidlius (ti. Martinus Seidel).” E levélrészlet első felében Jean Philippeaux S. J. (1577–1645) Bisterfeld Crellius-ellenes művéről írt recenziójáról van szó. Sajnos nem találták meg, és nyomtatásban sem jelent meg. Valószínű, hogy Rivetus Erdélybe küldte Bisterfeldnek, Mersenne kísérőlevelével együtt. E részlet második felében két Bisterfeld-műről van szó: az egyiket már Maximilien de l'Ange is említette (10. részlet), s lesz még róla szó; csakúgy, mint a másiktól, Bisterfeld Enyedi ellen írt vitairatáról, amely tudtunkkal nem jelent meg, s nem is ismert (vö. 10, 20, 24, 36. részletek). Jacobus Martinus könyvéről lásd a 11. részletet.

14. 1639. december 20. Mersenne Rivetushoz (M. VIII. 675–676.)

„J'en estois à ce point lorsque j'ay receu la vostre ce 8 decembre et quant pris haleine pour la lire; ou je vous remercie premierement de m'avoir desabuse de Academia Julia. Dieu vueille conserver M. Bisterfeld de toutes sortes de dangers en ses grands et difficiles voyages.” Tehát újra egy nem ismert Bisterfeld-írás a

gyulafehérvári iskoláról (vö. M. IX. 610., ahol a levelezés kiadói is valószínűsítik, hogy ezt a beszámolót Bisterfeld írhatta. A veszélyes utazás már minden bizonnyal az erdélyi professzor leydeni meghívására vonatkozik, hiszen Walaeus helyére hívták (s ő a nyár folyamán halt meg). A meghívásra lásd még a 15, 17, 18, 21. részleteket.

15. 1640. március 28. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 225.)*

„Ce seroit dommage qu'il fust arrivé quelque chose de sinistre à M. Bisterfeld. Quand vous aurez des nouvelle assureés vous me ferez plaisir de m'en advertir, et mesme si vous luy escrivez, d'y mettre mes baisemains”.

16. 1640. április 24. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 284—285.)*

„Vous m'aviez desja escrit de la sante de M. Binsterfel” . . . „Je n'ay peu recouvrer les 5 fueilles de Grotius sur l'Antichrist. Je suis bien ayse que M. Binsterfel deffend ces lieux par lesquels nous prouvons la Trinité et la consubstantialité du Fjls. Je voudrois qu'il fust desja imprimé pour le lire.” Itt ismét a Myterium Trinitatis ostensumot említi Mersenne (vö. 10, 19, 24, 36. részletekkel).

17. 1640. május 22. *Mersenne Rivetushoz (M. IX. 334.)*

„Je vous prie de faire tenir mon not de responce à M. Binsterfeld. Je voudrois qu'il fust desja à Leyde.” Bisterfeld meghívásáról ld. a 15, 21. részleteket.

18. 1641. szeptember 13. *Martinus Ruarus Mersenne-hez (M. X. 740—748.)*

„Quoniam igitur libros quosdam, qui Liutetiam raro aut tarde deferuntur ex his oris desideras, ego quidem, quoad in me positum erit, voluntati tuae morem lubenter geram, sive tu eos ut amicus lecturus es, sive ut adversarius et tanquam refutaturus. Cum enim non causae, sed veritati animum geram obnoxium ut Christianum par est, quid magis optem, quam scripta nostra vel a severissimi censoribus examinari, quo veritas in profundo nonnunquam puteo latens, ut Democritus loquebatur, in apertum eruatur? Interim scire te velim, ex Transylvania nullos ad nos libros perferri; ex ijs vero, qui in Polonia typis excussi sunt, exemplaribus paulatim distractis, multi quoque jam haberi amplius nequeunt. Ut ergo scias quorum a me copiam sperare possis, Catalogum eorum his litteris inseram. ex quibus deligas quicumque ad palatum tuum fecerint. . . . Judicium meum de adversarijs nostris cur requiras miror, cum, nisi causae meae praevicari velim, illos conscientiae meae non satisfacere, praesumere facile possis. Sed tu fortasse non tamen de argumenti sententia, quam de scriptorum eruditione sententiam meam quaeris; quam ego sane praeclaram in istis tribus, quos nominas, agnosco, et haud paulo fortassis ingenuitate majore, quam ipsimet de se mutuo judicant. Nam de Calovio quidem affirmare tibi possum illum in literis, quas de me dedit, optare Bisterfeldij librum suppressum potius quam editum, utpote cujus argumenta Cabalam potius Judaicam quam genuinam Theologiam sapere illi videantur, quique cum adversarium refutare debeat, thesin suam probet. Fieri potest, ut Bisterfeldius de Calovio non multo mitius judicet: nosti enim illud: suam cuique sponsam videri pulcherrimam. . . . In Transylvania quidem non ea nunc est libertas sive licentia, ut quis contra religionem Cristianam aperte mutire ausit, ut in qua ante triennium nonnemo adhuc lapidatus sit jussi Principis, quod contra adorandum Christi majestatem quaedam effutiisse argueretur.” Ez a levél már a XVII. században nyomdafestéket látott: *Martini Ruari, necnon H. Grotii, M. Mersenni, M. Gittichii, et Naerani, aliorumque virorum doctorum, quorum nomina post praefationem vide, ad ipsum Epistolarum Centuria. In quibus res magni in religione momenti inter diversarum sententiarum atque sectarum homines tractantur et examinantur.* Amstelodami, apud Davidem Ruarum (álnév!), 1677.; ezután: G. G. Zeltner, *Historia crypto-socianismi . . . arcana*, Lipsiae, 1729. Vol. II.: *Martini Ruari aliorumque virorum doctorum Epistolarum selectarum centuriae duae, notis idoneis illustratae per Gustavum Georgium Zeltnerum.*; majd: F. S. Bock: *Historia anti-Trinitariorum, maxime Socianismi et Socianorum.* Regiomontani et Lipsiae, 1774—1784. Vol. I—III. — Martinus Ruarus (1588/89—1657) lengyelországi sociniánus prédikátor (Rakowban és Gdańskban élt) és Mersenne levelezése különösen fontos az erdélyi antitrinitarizmus története részleteinek tisztázásához. Többek közt ő közvetítette Mersenne-nek az Erdélyben megjelent könyveket, amelyekről másokkal is levelezett. Így pl. Abraham Caloviussal (1612—1686), a lutheránus teológussal, akinek anti-sociniánus munkái, s Ruarussal való

levelézése is többször is megjelent: *Scripta Anti-Sociniana in unum corpus redacta. I—III. Ulmae, 1677—1686.* (ill. 1729. Bisterfeldre ebben: 169—175., 183.). A levélben említett könyvjegyzéken egyébként Faustus Socinus, Valentinus Smalcius, Theophilus Nicolaida, Joannes Crellius és Jonas Slichtingius munkáit sorolta fel Ruarus.

19. 1641. szeptember 23. Mersenne Rivetushoz (M. X. 753—755.)

„Vous me faites bien estonné du retardement de M. Binsterfel, lequel j'attendois de jour à autre suivant ce que vous m'en aviez mande. Mais à ce que je voy, il est bien utile en Transsylvanie. Je ne scay si par ses argumens vous entendez ceux qui sont dans son livre contre Crellius, et si c'en sont de nouveaux qu'il ayt produits. Si vous le sçavez, vous me l'apprendrez. . . . Je ne sçay si vous aurez vu le nouveau livre de Jonas Schlichtingius contre Meisnerus, imprimé l'an 1639. Il est un gros in 8, espais de 4 doigts, ou il fait rage contre la Trinité, la Cene, le Baptesme, et il a succede à Crellius à Racovie. . . . Je ne croy pas que celuy-là voulust ceder aux argumens de M. Bisterfeld. Si vous avez vu ce livre, je vous prie que j'en sçache vostre jugement.” E részletben — amellet, hogy ismét megemlíti Bisterfeld „új” könyvét (vö. 10, 16, 24, 36. részletek) — Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi lutheránus teológus könyvéről (*Brevis consideratio theologiae Photiniana, prout eam Faustus Socinus descripsit in libello suasorio, qui titulus quod Evangelicis omnino deberent se illorum coetui adungere, qui falso Ariani atque Ebionitae vocentur . . . Wittergergae, 1619, illetve 1623*), s Jonas Schlichting (1592—1661) erre írt válaszáról (*De SS. Trinitate, de moralibus N. et V. Testamenti praeceptis, itemque de sacris, eucharistiae, baptismi ritibus, adversus Balthasarem Meisnerum disputatis. s. l. 1637, majd Parisii (?) 1639*) van szó, amelyek fellapozása ugyancsak nem haszontalan magyar szempontból sem.

20. 1641. november 1. Mersenne Rivetushoz (M. X. 771.)

„Il n'y a point d'autre raison pour laquelle j'ay desire les livres des Sociniens, sinon pour prendre mes mesures et pour essayer de monstrier qu'ils ont tort et, comme vous dites, de me comporter envers eux, comme j'ay fait envers les Athées et les Deistes; et en effet ils approchent fort de ceux-cy, mais parce qu'ils recoivent toute l'Ecriture sainte, ils tiennent un nouvel estage. Mais puisque M. Bisterfeld refutera Enjedius, je suis content de ce coste-là. . . . Vous verrez comme le P. Petau se compertera dans son 4me livre de la Trinité où il a refuse Crellius et quelquefois M. Binsterfeld à ce qu'il m'a dit, car bien que ce volume de Trinitate soit tout imprimé in folio.” Bisterfeldnek az Enyedi-ellenes vitairata már ismert az eddigiekből is (vö. 10, 13. részlet); Denis Petau S. J. (1583—1652) műve azonban most fordul elő először (a továbbiakban még; 31, 32, 36. részlet). Mersenne minden bizonnyal kéziratban látta e könyvet (Petau is Párizsban élt), hiszen annak első két kötete csak 1643 őszén jelent meg (1644-re datálva — tehát az előre-datálás sem XX. századi lelemény): *Theologicorum dogmata. Tom. I—IV. Parisiis, 1644—1650*, Cramoisius. A második kötetben: *De Trinitate, I. Qui Photiarum et Ebionitarum recentium in Polonia, et unius ex iis Joannis Crellii, contra sacrosanctam Trinitatem dogmata, argumentaque refellit. Ebben a Bisterfeldre vonatkozó megjegyzés (p. 207.): „Quo ex sermone hominum istorum duplicem mihi fructum proposui lucubrationis huius: alterum, ut hoc fautores illius, ac laudatores intelligant, cum ea, quae firmissima iudicant, adeo esse ex nostra disputatione imbecilla cognorint, quam infirmis nixa radicibus secta ipsorum haereat. Alterum, quoniam cuncta, quae pro eadem haeresi contra catholicam professionem opponi queant, libro isto comprehensa putant, ut iis ipsis facile, uti confido labefactis, et eversis, nihil ultra sentiant sibi ad stabiliendam perfidiam suam reliqui esse factum.” (Vö. R—S. II. 145.)*

21. 1641. november 25. Mersenne Rivetushoz (M. X. 799.)

„Il m'ennuye bien que M. Binsterfeldius ne vient à vostre Academie; et s'il donne le livre dont vous, m'avez parle, il obligera bien du monde.” Mersenne türelmetlen megjegyzése a meghívásra vonatkozó helyek (15, 17. részletek) között egyedülálló.

22. 1641. december 1. Mersenne Martinus Ruarusához (M. X. 806—807.)

„Porro sum in ea sententia, post Socini libros nil in eo genere scriptum esse subtilius operibus Crellii, quem diutius vixisse fuisset operae pretium, ut Bisterfeldio repondisset.” Ld. a 2. részletet.

23. 1642. január 10. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 37.)

„Le dessein de M. de la Place est de refuter le Traicte de Crellius Du Uno Deo Patre etc. Les scavant croyants qu'après la refutation de Bisterfeld il y a encore plene moisson.” Tehát Bisterfeld könyvét jobbnak ítélték, mint a két évvel korábban megjelent: *Disputationum pro divina . . . Jesu Christi essentia. Continens responsiones ad argumenta sectionis I. libri Johannis Crellii, de Uno Deo Patre . . . Salmurii, 1637.* E könyv Josue de la Place (1604—1665) saumuri teológiai professzor munkája. Crellius, illetve Bisterfeld szóban forgó művének címléírását ld. a 2. részlet jegyzeteiben.

24. 1642. január 20. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 49.)

„Je loue fort le dessein de Mons. de la Place. Plusieurs peuvent courir en ce champs sans s'entrechoquer. Mons. Bisterfeld est attendu à Leyden vers le mois Juin. Il doit apporter avec lui refutation d'Enjedinus qui sera le mysterium pietatis ostensum, et indicatio locorum scripturae quae ab orthodoxis adducuntur ad probandum Trinitatis mysterium.” Lásd a 23. és 10, 13, 16, 19, 20. részleteket. A két mű(?) csak a levélrészletben szerepel úgy, mintha ugyanarról a könyvről lenne szó.

25. 1642. augusztus 11. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 217.)

„Car le Prince de Transylvanie retient toutes nos lettres et les siennes.” Rákóczi ugyanis nem akarta elengedni Bisterfeldet Leydenbe, mint ahogy nem is ment el. A hírzárlat volt az első módszertani fogás (a következőkről ld. a 26, 28, 29, 32. részleteket).

26. 1642. szeptember 1. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 233.)

„J'ay lettres de M. Bisterfeld du 6. Juillet, qui devoit partir d'Alba Julia le 25 et est tous les jours attendu, si Dieu l'a conduit sans empeschement.” A levelet nem találták a sajtó alá rendezők, ám „Par contre on trouve dans les resolutions des curateurs de Leyde du 1. octobre 1642. „Wordt gelesen een brief van Bisterfeld dd. Non. Sext., waarbij hij mededeelt, dat prins Racoczi hem het beloof de ontslag niet wil verleenen, welke brief 6. Oct. door C. en B. beantwoord wordt met de mededeeling dat zij hopen, dat hij alsnog zal kunnen komen” (P. C. Molhuysen: *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. 7. vols. s.—Gravenhage, 1913—1924. II. 270.*).” Ugyanezt erősítik meg a következő levélrészletek is (27. 28. 29.).

27. 1642. szeptember 12. Sarrau Rivetushoz (R—S. I. 247.)

„Lors que M. Bisterfeld sera arrivé aussi à Leyde, voila nos pertes passées bien réparées.” Mint említettük, Bisterfeldet az elhunyt Walaeus helyére hívták meg.

28. 1642. szeptember 29. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 264.)

„Nous sommes frustréz de Mons. Bisterfeld qui a envoye ici son nepveu avec lettres fort plaintives de la violence qui luy est faite par le prince Racocci, lequel luy ayant ottroye par trois fois son conge, quand il a reste prest à partir l'a retenu, partie par ses larmes, partie par son autorite, et envoye un gentil-homme pour faire ses excusse.” Bisterfeld unokaöccse Johannes Wiederstein; a levelek, amelyeket vitt, megvannak, kiadatlanok.

29. 1642. december 22. Rivetus Sarrauhoz (R—S. I. 347.)

„Nous n'aurons point Mons. Bisterfeld. Le Prince de Transsylvanie a envoye ici un expres pour convier aux nopces de son filz l'Heretiere de Battori. On y envoye des lettres et un present.” II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjéről van szó.

30. 1643. február 13. Ruarus Mersenne-hez (M. XII. 49.)

„Pauci quidem praeter istos, quorum Catalogum mihi mittis, libros, hic amplius inter nostros promercales habentur; quotquot tamen esse poterunt, eos futuro vere, Deo volente, ad te mittam.

Martinus Enjedini verba libro sou non appinxit, nec liber illius hic prostat, sed Francofurti, Lipsiae petendus esset." Martinus művéről ld. a 11. részletet.

31. 1643. december 5. Sarrau Rivetushoz (R—S. II. 144—145.)

„Sera bon que vous voyes les volumes du Jesuite Petau. Le troisieme livre de son second tome est contre Crellius en son livre De Uno DEO Patre contre lequel il dispute. Il y a des endroits ou il gourmande Bisterfeld comme s'estand mal acquitte de ce qu'il avoit entrepris scachant qu'il est de vos amis; i'ay creu que vous series bien avise d'en estre informe et que cela pourroit augmenter vostre curiosite de veoir ces livres". Denis Petau könyvéről ld. a 20. részletet.

32. 1643. december 14. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 151.)

„Je vous remercie humblement de vostre advis pour les volumes de Petau. J'ay escrit a mon Nepveu de la Troisieme pour penser aux moyens de me les envoyer. A Peine M. Bisterfeld les verra il, car il n'y a plus d'esperance qu'il sorte de Transsylvanie où le Prince l'a attaché par un mariage, et ces gros volumes ne vont pas jusques là". Rákóczi tehát a végső megoldáshoz folyamodott: rábírta Bisterfeldet egy második házasságra — Johann Stenzel szebeni szenátor leányát, Annát adta hozzá. Talán ide kívánczik a megjegyzés még, hogy a vaskos kötetek Erdélybe juttatása akkor sem volt problémamentes.

33. 1644. január 25. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 287.)

„C'est le troisieme de la secte loyolitique (ti. Robertus Bellarminus S. J. 1542—1621), qui a vestu la pourpre. Si Peteu meurt bien tost, il ne sera pas le quatrieme. Je n'ay point veuses grands volumes, nec emo tanti poenitere. Je ne croy pas que cet homme ait rien escrit en ces matieres que je puisse lire avec patience. J'ay tousjours creu qu'il ne disputeroit jamais contre les Sociniens qu'en une maniere de laquelle ilz se moquent. Bisterfeld les cognoist mieux que luy, et en a remporte des victoires signalées en disputes verbales." Petau végül is nem lett negyedik kardinális a jezsuita rendből.

34. 1644. május 1. Mersenne Rivetushoz (M. XII. 122.)

„Je croy bien que si Crellius estoit en vie qu'il ne s'oublieroit pas de respondre au livre qu'il est contre luy. Il est vray que sans tradition aucune, il est bien difficile de les convaincre, et eux mesmes usent de tardition en recevant nos quatres evangelistes etc. pour Escriture Sainte. Je m'estonne que M. Bisterfeldius qui m'a semble si honneste homme, ayt tellement offense l'empereur qu'il ayt publie sa teste, ce que j'auerois de la peine à croire, si vous m'en assurie." Crellius már 1633-ban meghalt. Az utolsó megjegyzés már a diplomata Bisterfeldet illeti; a münsteri tárgyalásokon vett részt ez évben.

35. 1644. október 10. Rivetus Sarrauhoz (R—S. II. 405.)

„Mons. de la Place me mande que son ouvrage qu'il doit presenter au National n'est que la defense de nos arguments pour la S. Irinité, et qu'il ne touche point à la tasche de Mons. Bisterfeld, qui est la response aux objections de Crellius". Josue de la Place könyvéről lásd a 23—24. részletet; be kell a könyvet mutatni a „nemzeti zsinaton" — erre vonatkozik a „presenter au National" kifejezés.

36. 1645. június 5. Rivetus Sarrauhoz (R—S. III. 133.)

„J'ay eu lettres de Mons. Bisterfeld, qui prie qu'on luy envoie les volumes de Petau, et nous promet bien tost Mysterium pietatis ostensum, et la response a Enjedini". Petau könyvéről lásd a 20, 31, 32., Bisterfeld munkáiról a 10, 13, 16, 19, 20, 24, 37., részleteket.

37. 1645. június 16. Sarrau Rivetushoz (R—S. III. 139.)

„Il y a longtemps que Bisterfeld promet le mysterium pietatis ostensum. C'est un scavant personnage, mais Crellius, son adversaire, escrit plus clairement que luy, semble estre plus propre à l'eschole qu'à escrire pour instruite les dovoyes et convaincre les contredisans.” A két mű címléírását lásd a 2. részlet jegyzeteiben.

38. 1645. november 13. Mersenne Florian Crusiushoz (M. XIII. 531.)

„Cum scribere volueris, Ill. Baro scribendi viam docebit. Amici, nobiles juvenes, mercatores frequenter e Polonia huc veniunt qui literas vel etiam libros deferre possint, et hinc ad te similia, si supias, referre. Transylvaniam olim hic vidi doctissimum qui diceret autorem Magistrum in artibus Synadi scripsisse de providentia Numinis, quam tamen impugnabat, deinde Enjedinum jactabat. Si duo autores isti reperiri possint, velim eos videre, pro quibus tibi pretium, quod iusseris, refundere curabo.” A levelet Mersenne, Flovian Crusiushoz, a gdański orvosnak írta. Synadus és Enyedi könyveit tehát hiába akarta megszerezni (vö. 1, 12, 39, 40. részletekkel). Fontos viszont, hogy ez a levél eddig háromszor jelent meg nyomtatásban: *Thomae Crenii Animadversionum philologicarum et historicarum Pars. III.* Lugduni Batavorum, 1698; *Clarorum virorum Epistole centum ineditae . . . ex Museo Johannis Brantii*, Amstelodami, 1702; *Epistolae celeberrimorum virorum . . . ex scriniis literariis Johannis Brantii*, Amstelodami, 1715. Egyébként ugyanezt a könyvet kéri a következő levélben is (39. részlet).

39. 1645. november 25. Mersenne Johann Heveliushez (M. XIII. 543.)

„. . . qua de re, cum nihil hactenus, rescire potuerimus si quid occurrat, quemadmodum et de libros Johannis Synadis de Providentia Numinis et Enjedini, velim libros illos mihi comparare. Si quem librum hinc requirat Dominatio Vestra, mittam illico.” Johann Howelcke (Hevelius) gdański származású asztrológus, teológus volt. Válasza negatív.

40. 1646. november 16. Hevelius Mersenne-hez (M. XIV. 610.)

„. . . Johan. Sinodum et Engedinum (!) nondum inveni, spero tamen unum aut alterum opera Forsteri bibliopolae nostri et musici egregii me accepturum.”

A szemelvények végére érven még egyszer hangsúlyozni kívánjuk, hogy ismertetésünkben csupán a teológus Bisterfeldre vonatkozó, talán nem érdektelen adatokat kívántuk bemutatni, lehetőség szerint jegyzetekkel. Mindkét levelezést azonban — ha csupán ezt a szempontot vesszük is alapul — kézbe kell venni olyan szakembernek, aki kifejezetten az unitarizmus és socinianizmus hazai történetével foglalkozik. És kézbe kell venni a jegyzetekben említett műveket is, a Bibliotheca Dissidentium magyarországi kötetei nélkül szegényebbek lesznek.

MONOK ISTVÁN

Színházi kellékleltár 1663-ból. Bár az újabb kutatások eredményeképpen a protestáns iskolai színjátszást elég gazdagon — a reformációtól 1800-ig közel 700 adattal, köztük számos szövegemlékkel, de sokkal több játékcímmel — tudjuk dokumentálni, az előadások körülményeiről, főleg szcenikai sajátosságaikról keveset tudunk. Elég jól ismerjük pl. a jezsuita színjátszás pompáját, szem- és fülképráztató mesterfogásait, a színpadi berendezéseket, technikai felszereléseket, a csodálatra méltó gépezeteket, gazdag színpaddíszeket, amelyek segítségével mint a színpadi kommunikáció fontos eszközeivel a játékok szpektakuláris hatásait nagymértékben fokozták. Az evangélikus, református iskoladramák is sokszor tartalmaznak rendezői, színi utasításokat, élnek az allegóriák, szimbólumok, emblémák eszköztárával, de az előadások látványosságát szolgáló kellékekről, a kosztümökről, díszletekről, eddig úgy tudtuk, keveset tájékoztatnak.

Még a múlt század közepén Medgyesről került elő egy színházi kellékekről szóló jegyzék (Consignatio Larvaum, habitus et generis ejusdem, que asservantur instrumentorum in bibliotheca, partim in auditorio pro ludis scenicis idoneorum a nobis non sine labore et sumptibus comparatorum), mely tizenegy tételben különböző öltözékeket, álarcoakat, a játékokhoz használt tárgyakat sorol fel¹. Így három halálöltözetet, halálmászkozot, ördög- és bolondálarcoakat, fából kifaragott sárkányt, félkeréknyi papírégboltot, szentmihálylovat, aranyalmát, aranyozott királyi koronákat, és más színes ruhaféléket. Forrása a Gymnasienmatrikel volt 1700-ból. Még 1652-ben jelent meg nyomtatásban az előző évben Eperjesen a nyolc kislánytól és két fiútól előadott karácsonyi játék két felvonásban. EISENBERG Petrus: *Ein zwiefacher poetischer Act und geistliches Spiel von den dreyen Gaben der Weysen aus Morgenland* című munkája, mely a részletes rendezői utasításokon kívül tizenkét metszetet is tartalmaz². A magasított színpadot három oldalról veszik körül a nézők. Az előadás elsőtitített teremben történik gyertyák, lámpák világosságánál. Van két függöny. Több metszet ábrázol különböző jeleneteket. A rendezői utasítások pontosan előírják a szereplők mozdulatait, az élőképcsoportok elrendezését. Eisenberg munkája azonban ez ideig az egyetlen olyan nyomtatvány, mely az evangélikus színjátékokról vizuális képet ad. Bár szegényesebb, mint a soproni jezsuita díszletkönyv³, bizonyítéka az eperjesi iskola fejlett színjátszásának.

Erről egyébként egy nemrég ismertté vált gyűjtemény is tanúskodik, mely húsznál több Eperjesen játszott iskolai produkciónak a szövegét is tartalmazza⁴. Közülük kiemelkedik LADIVER Illésnek az 1668. október 13-án bemutatott *Eleazar* című darabja, melynek eddig ismert volt nyomtatott programja, és foglalkozott vele a szakirodalom is⁵. Most előkerült kéziratosszövege, mely egyben valóságos forgatókönyv. Számos rendezői utasítást nyújt, milyen ruházatokat, felszereléseket használjon, hogyan mozgassa a személyeket. Technikai utasításokat ad, hogyan érkeznek az égből az istenek, szellemek. Fortuna vörössel átszótt fehér ruhában ereszkedik alá „artificose per rotulas”, és ugyanúgy tűnik el, száll fel a levegőbe. Justitia hasonlóképpen „demittitur ex alto”, majd „retrahitur inter nubes”. Az Éj elfedett arccal ereszkedik le „lente et insensibiliter per rotas ex alto”. A játékban nemcsak az fontos, ami a szereplők szájából elhangzik, hanem a mód, ahogyan ez történik. Szemet, fület gyönyörködtető jelenet pl. ahogyan a darabban Neptunus a tengerből a színpad lovairól a partra lép, ahol sétálgatva, lassú tempóban alt hangon énekel a Patientia, őt követőleg basszus hangon a Providentia. Neptunus megvigasztalja a bánathat merült Spent, majd újra énekelnek. A tenger zúg, az alvó oroszlánok felszökellnek, a Sors pedig bejelenti, hogy az ég meghallgatta a földiek kérését. Hatásos az Antiochus előtt elvonuló diadalmenet: oroszlánfogat, győzelmi dalokat éneklő fényes öltözetű katonák, félmeztelen kopaszra nyírt, megkötözött jajgató zsidók, hadifoglyok, akik a harsogó kürtök, zúgó dobok, s a vidám katonaeénekek zajától elnyomva tompa gyászhangon mormolják gyászénekeiket. A tömegjelenet után a rendezői utasítás szerint „mutatur Scena, dum ingrediuntur in Theatrum Tubae, Musica solennis.” Embléma, élőkép következik: „Gloria Comitatus Marte, Pace, Livore, Tympanis.” Mars után Constantia beszél, közben a magasban rakéták puffannak; Constantia kezében tűzszívet tart, mely lángra lobban. Térdeplésből felemelkedve az égő szívet magasba emeli, Istenhez fohászkozik, akiben elégni kívánkozik.

¹ *Geschichtliche Nachrichten über das Mediascher Gymnasium*. Programm des Mediascher Gymnasiums für das Schuljahr 1851/2. Herausgegeben von Andreas GRÄSER. 10—11.

² Bártfa 1652. RMK II, 765. — Részletesen ism. PUKÁNSZKINÉ KÁDÁR Jolán: Az Orsz. Széchényi Könyvtár színészettörténeti forrásanyaga. MKsz 1928. 28 kk.

³ *A soproni jezsuiták díszletkönyve Sopronban*, Storno-gyűjtemény. Ism. CSATNAKI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a XVII—XVIII. században*. A Színpad 1936. 265.

⁴ VARGA Imre: *Huszonkilenc drámaszöveg egy kéziratosszöveg forrásban 1670 tájáról*. MKsz 1986. 256—273.

⁵ Nyomtatott programja, mely a szerepeket és a szereplő személyeket is hozza, 1668-ban megjelent Bártfán (RMK II, 1123.). A szakirodalomból csak DOMBI Béla: *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI. és XVIII. században*. Pécs 1932. 109—112; VÖRÖS Sándor: *Három nevezetes iskolai előadás az eperjesi evangélikus Kollégiumban*. ProtSz 1934. 238—239. ismertetéseket idézzük; valamennyien a darab szövegének ismerete nélkül, csupán a program alapján nyilatkoztak Ladiver művéről. Teljes szövege a gyűjtemény 205a—259a lapjain. HÖRK József: *Az eperjesi evangélikus kerületi collegium története*. Kassa II. (1897) 25-27.

Szavai közben újabb rakéták hullanak alá, szomorúan megszólal a Kar, s a függöny lassan leereszkedik. E hatásos jelenetek jól felszerelt színpadi kellékekre vallanak. Az evangélikusok eperjesi iskolája a XVII. század közepe táján már a jezsuitákkal vetekedő gazdag ruhatárral, színpaddíszletekkel, technikai felszerelésekkel, gépekkel rendelkezett, és a szpektakuláris látványosságok nyújtása terén is felvette a versenyt a jezsuita színjátszással⁶.

Hogy az evangélikusok is törekedtek látványos színjátszásra, és képesek voltak ilyenre, igazolja a pozsonyi evangélikus liceumnak ugyanebből az időtájból most ismertté vált alábbi dokumentuma.

Pozsonyban Segner Andreas, az evangélikus egyház és iskola inspectora (többször volt a város bírása is) buzgólkodásából 1656-ban épült fel az iskola. Nyolc osztályterme volt, azonfelül tanítói lakások voltak benne, és színház. Eddig is tudtuk, hogy jól felszerelt színpaddal, gépekkel is rendelkezett, hogy a színpad hét színpadi változásra volt berendezve⁷. Mesterséggel, technikai eszközökkel való ellátottságáról egykorú és későbbkorú emlékek beszélnek⁸. Az egykori liceum kéziratárából most előkerült egy 1663-ban

⁶ Hogy a színdarab milyen hatást gyakorolt a nézőkre, idézünk Matthaeides Sámuel (1710—21 között a Kollégium rectora volt, jegyzetekkel egészítette ki Rezik Gymnasiologiájának kéziratát) megjegyzéseiből: „Eminent Eleazar constans anno 1669 [!] mense octobri in Theatrum datus . . . Ornatus erat hic actus exquisite, oratio altior Tragoediis Senecae; confessione etiam adversae Religionis praesertinus nihil pulchrius inveniri poterat . . . Miserabili voce hymnis ad lacrymas ciendus, illusi, atque quid hoc, ejulantium in carceribus. Pastoris imago! Eleazar reculans suillum, Typus erat constantium confessorum Lut. religionis. Svasores simulationis adumbrabant tepidos et hypocritas temporibus et ventri servientibus. Johannes Keczer, Nobilis eruditus et Johannes Sartorius, Pastor Eperjesiensis inter suspiria et fletum totum hoc tempus actionis transmisere. Is repraehendentibus compiosas lacrymas respondit, utinam nos ista mala non praemant, quae hic velut in umbra cernimus. . .” (Fragmenta Gymnasiologiae Hungariae Professoris Collegii Eperjessiensis Joannis Rezik continuata a Samuele Matthaeide. Eperjes. Štátny oblastný archív. Signatura EK—P. 102.)

Hasonló sajátosságokat figyelhetünk egyébként meg Ladivernek az 1669. október 4-én Eperjesen előadott másik darabjában, a *Papinianusról* szóló darabban is. Ennek a szövegét azonban a kézirat csak kivonatossan tartalmazza a 347b—365a lapokon.

A túlnyomó részben eperjesi darabokat tartalmazó fentebb említett kéziratot drámagyűjtemények jellegzetes allegorikus játéka az Eperjesen 1670 márciusában előadott *Religio periclitans*. A vallásos panaszdrámáknak ez a tipikus képviselője szcenikai tekintetben azért érdekes, mert a kéziratban a szöveg után külön oldalon megadja az előadáshoz szükséges ruhákat, kellékeket. Egyedül ennél a darabnál.

„Vestimenta Personarum et Instrumenta:

CHARITAS -- Fasciculus sagittarum, in Italicis vestibus.

RELIGIO -- Attalicae vestes, coronata; dextra calicem, sinistra biblia tenens.

SPES -- In Foemineo habitu, Ancoram et Tubum Opticum habens.

GENII -- laureati, in candido habitu cum fidibus.

INFAMIA -- in Germanico habitu, habens spiculum.

PERSICUTIO -- in Germanico, habens spadam.

BELLUM -- in ferro, bigennem habens.

INSIDIA -- in Hungarica veste, inversas vestes et . . . ? [habens].

INFAMIA -- in foemineo vel Polonico, cum Tuba.

INNOCENTIA -- Attalica vesti cum linteo caudice et speculo, cui inscriptio „bona causa triumphat”.

AUXILIUM DIVINUM -- In Attalica vesti habens clephydram et sinistra spiculum vel pilum.

PATIENTIA -- in Muliebri et nigro habitu sub Corona.

Sequuntur PROLOGUS et EPILOGUS communiter.”

⁷ BENYOVSZKY, Karl: *Das alte Theater*. Kulturgeschichtliche Studie aus Preszburgs Vergangenheit. Bratislava—Preszburg 1926. 16.

⁸ Rizmunds Reimundus: *Preszburger Kirchen- und Schul-Verlust*. H. n. 1973. — *RMK III*, 2640. 21. — *A pozsonyi Licedálna knižnica* no 397. szám alatti *Acta Ecclesiastica Tekuschiana Poseniensis VII*. 55. ezt írja: „In hoc Gymnasio habebatur etiam Theatrum Scenicum, quos quia septies immutari et converti

kelt leltár, melyet a tanács rendelkezéséből Thomas Elias, 1660—1669 között az intézmény conrectora állított össze^o. Igen sok katonazubbony, török és egyéb ruházat és ruhakellék, nagy mennyiségben, változatos színekben, különböző anyagból készítve és hermelinnel, zsinórzattal, füstarannyal díszítve; azonkívül női ruhadarabok, ruhának való anyag mellett a leltár felsorol török dobokat, mindenféle zeneesközt, 36 lámpát, gyertyatartókat, olajat, két font gyertyabelet, csizmákat, harisnyákat, selyemszalagokat, köteleket a csörlőkhöz, páncélzatot, tolldiszes sisakokat, lépcsőzetet, emelvényt, angyalszárnyakat, jogart és koronákat, címereket, fafestményeket, emblémákat, szőnyegeket stb. Íme a két részből álló leltár.

„Specification vber die Jhenigen Commedien Kleÿder vndt dergleichen sachen, Welche Auf anordtnen Jhr Herrn desz Edlen Vessten vndt wohlweÿsen Herrn And. Segner des Jhnern Rats vndt wolerordtneten inspect. Inuentiert vndt durch den Auch Edlen vndt Vessten wohlweÿszen Herrn Johann Beigler des Jnnernraths neben Herrn Heinrich Goldtfus Alsz geuesten vndt Hern Christophen Burgkstaller derzeit verordneten Kirchuatter etc. An heüt den 21. febr. 1663. Herrn Elias Thomas, alsz wnsers Alhieszigen Euangeli[schen] Gymnasij derzeit wolbestelten Conrect. vbergeben worden Alsz volgt.

1. Erstlichen in dem Kasten Beÿ dem fenster Sechs Leibfarbe Solthaten Röckel.
2. Sechs Blawe Solthaten Röckel.
3. Sieben Braune Solthaten Röckel.
4. mer dreÿ Leibfarbe Heÿdtnische Röckel mit weiszen gallonen.
5. Ain Sittichgrüen Heÿdtnisch röckel.
6. Dreÿ Blawe Heÿdtnische Röckel, deren 2 mit Rauschgoldt, vndt das drite mit weiszen gallonen.
7. Ain blawes Heÿdtnisch röckel mit rothen schürtzeln vndt weiszen schnieren.
8. Ain griens röckel mit Weiszen schnieren vndt Ermeln.
9. Ain gelbs röckel mit weisz vndt gelben schnieren vndt Ermeln.
10. Ain weisz Heÿdtnisch röckel mit gelb Lednischen gallonen.
11. Ain Leibfarb röckel mit Lednischen gallonen.
12. Ain Leibfarb Heÿdtnisch röckel mit rausch goldt.
13. Ain Blaw Heÿdtnisch röckel mit rauschgoldt.
14. Ain Roths Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
15. Zweÿ Rothe Heÿdtnische Solthaten röckel mit weiszen gallonan.
16. noch 2 Heÿdtnische Solthaten röckel mit rauschgoldt.
17. Dreÿ Paschÿ Kleÿder mit weiszen gallonen.
18. Ain Blawe seidene Binden.
19. Vier Moren schürtzel mit bundenen fodern.
20. Ain gelber weiber rockh mit weiszen schnieren.
21. Zweÿ weisz Leinene röckel mit rauschgoldt.
22. fünff Leinwathene schürtzl mit weisen schnieren.
23. Vier Andere schürtzl von Rohen Leinwath.
24. Zehen Eln Neue Leibfarbe Leiwath.
25. Ain grien Leinwathen röckel mit Rauschgoldt.
26. Ain schwarz Leinwathen Deütsch Kleidt mit Lednischen gall[onen].
27. Ain schuppichts röckhel rausch goldt.
28. Acht Harnisch ohne schürtzl.
29. Vier Harnisch mit schürtzeln.
30. Fünff Moren Trummeln sambt den Angehörigen schelnen.
31. Ain Blöchene Khron vndt vergoldt.
32. Dreÿ Eisene Ring Zum fliegen vndt zweÿ Darzugehörigen.
33. Vngebleichte Leinwath Sechs Eln.

potuit, non exiguum attulit Gymnasio honorem et fainam. Gaudebant etiam Posenienses insigni compositore Actuum Scenicorum, M. Joan. Relin, qui quordam tempore in honorem Aug. Leopoldi I. insignem Actum Scenicum produxit, ut in plurinorum animis admirationem pareret.”

^o Pozsony Liceálna knižnica no 35.

34. Ain schwartz Leinwathes röckel mit feur flamen.
35. Zehen Paar stiffel von guldenen Leder.
36. Ain Schwartz Leinwathen Kleidt mit weisen sternem.
37. Achtwndtzweintzig sturm Hauben mit feder Puschen von garn.
38. Vnterschiedliche striecke Zum Haschpeln.
39. Ain stückh rauschgoldt.
40. Noch eine zerbrochene Khron.

Weiters Jm mitterin Khasten Befinden sich alsz [volget]:

1. Allerley Klampfen vndt Eisenwerckh so Zum Haschpeln Khoren.
2. Secgs wndt dreyszig Lampen sambt dem Blöchen Öhl Kändel vndt fünf stendl Paumwol.
3. Zwey vndt Zweintzig Paar Leinwathene strimpf.
4. Zwey Pfundt Kertzen.
5. Ain Leinwathen Rodten Kheidt.
6. Dreÿ Zehen Vnterschiedliche gantze nackende Khleidter von Leinwath.
7. Ailff paar Leinwathene hoszen.
8. Dreÿ paar Schwartz Leinwathen Hoszen vndt Siben ober Röckel.
9. Jn der Höhe des Kasten sein Allerhandt Engelsflügel, Schildt vndt gemahltes pabtwcrckh, Scepter, das Vngrisch Greütz vndt Andres gemahltes Holtzwerckh vndt die Wapen des Deutschlandtes.
10. Vier schlangen.
11. Ain Aufsatz Zu einem Bawrngred.
12. Ain Aufsatz der Zwÿtracht sambt den grünen Leinwathen rockh.
13. Ain gros Emblema vom Herrn Helgemeÿer seel [igen].
15. Zwelff grosze vndt Zehen Kleine Emblema vom Herrn Heüchlin seel [igen].
16. Dreÿ Schwartze Leinwathene Verkleidungen.
17. Vier Eln Blawen schatter, darein die Emblema gewickelt.
18. Zwen Alte Róbbich wndt ain Handtuch.

VARGA IMRE